

Τα θεμελιώδη δικαιώματα υπό το πρίσμα της εξέλιξης του συνταγματισμού

Γεώργιος Θ. Ζώης

Δ.Ν. ΕΚΠΑ, Μεταδιδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου

Εισαγωγή

Αντικείμενο πραγμάτευσης της παρούσας μελέτης είναι τα θεμελιώδη δικαιώματα και η εξέλιξή τους στο πλαίσιο του συνταγματισμού. Ένα βασικό ερώτημα που τίθεται είναι αν ο όρος «θεμελιώδη δικαιώματα» είναι ακριβής, δεδομένου ότι για την περιγραφή του αντικειμένου υπάρχει μια ποικιλία εννοιολογικών προσεγγίσεων, τόσο στην ελληνική, όσο και στη διεθνή βιβλιογραφία. Ενδεικτικά, στη Θεωρία απαντώνται οι όροι *συνταγματικές ελευθερίες*, *ατομικές ελευθερίες*, *δημόσιες ελευθερίες*, *ατομικά δικαιώματα*, *ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, *θεμελιώδη δικαιώματα*, *συνταγματικά δικαιώματα* κ.ο.κ.. Ο Έλληνας αναθεωρητικός (για την ακρίβεια, συντακτικός¹) νομοθέτης του 1975 επέλεξε τον όρο «*Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*» ως τίτλο για το Δεύτερο Μέρος του ισχύοντος Συντάγματος που περιλαμβάνει τα άρθρα 4 έως 25. Στο βασικό ερώτημα που τίθεται και συνίσταται στο αν υπάρχει ακριβολογία σε όλους τους παραπάνω όρους, η απάντηση είναι εξαιρετικά δύσκολη έως αδύνατη, και τούτο διότι ο κάθε όρος περιγράφει πάντα μερικώς το αντικείμενο, αφήνοντας εκτός ένα ή περισσότερα μέρη που εκ των πραγμάτων εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό πεδίο.

Υπό αυτές τις συνθήκες, όταν κανείς χρησιμοποιεί τους όρους «*ατομικές ελευθερίες*» ή «*δημόσιες ελευθερίες*» ή «*ατομικά δικαιώματα*» δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην ανάγκη για εξασφάλιση ενός πεδίου ελεύθερης ύπαρξης και δράσης του ατόμου από τυχόν αυθαίρετες παρεμβάσεις της κρατικής εξουσίας². Η θέση αυτή είναι καταρχήν ακριβής και ανταποκρίνεται στις αρχές του κλασικού φιλελευθερισμού, που διεκδίκησε την κατοχύρωση μιας ελάχιστης σφαίρας ιδιωτικής αυτονομίας από τον απόλυτο έλεγχο της μοναρχίας του Ancien Régime. Προς τούτο και οι πρώτες Διακηρύξεις για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών κινούνταν προς την κατεύθυνση της εξασφάλισης αυτής της ελάχιστης σφαίρας. Ωστόσο, σήμερα, στο μέτρο που έχει επεκταθεί η δημοκρατική οργάνωση της κρατικής εξουσίας, θα ήταν ανακριβές να περιορίζεται κανείς μόνο στην ανωτέρω λειτουργία των δικαιωμάτων³. Αυτό οφείλεται στη διάδοση και σταδιακή κατοχύρωση (ιδίως από τις αρχές του 20ού αιώνα και κυρίως μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο) των κοινωνικών δικαιωμάτων ή δικαιωμάτων δεύτερης γενιάς, που ανταποκρίνονται περισσότερο ικανοποιητικά στην ανάγκη διασφάλισης της αρχής του Κράτους Δικαίου.

¹ Παρά τον αναμφισβήτητο συντακτικό χαρακτήρα της Βουλής που αναδείχτηκε στις πρώτες εκλογές μετά τη δικτατορία, της 17ης Νοεμβρίου 1974, για λόγους ιστορικής συνέχειας, προτιμήθηκε ο όρος «*Αναθεωρητική Βουλή*» και όχι «*Συντακτική Συνέλευση*», όπως προκύπτει και από το υπ' αριθμ. 651/4.10.1974 προεδρικό διάταγμα «*Περί έναρξης γενικών εκλογών προς ανάδειξιν Αναθεωρητικής Βουλής και ημέρας συγκλήσεως αυτής*» (ΦΕΚ 283/Α΄/04.10.1974), που χαρακτήριζε την εθνική αντιπροσωπεία ως «*Αναθεωρητική Βουλή*». Βλ. ενδεικτικά, αντί άλλων, Μάνεση Α., Η νομική φύση της Βουλής της 17 Νοεμβρίου 1974, στο Ιδίον, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, Τ. 1, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 587-592.

² Βλ. Μάνεση Α., *Ατομικές Ελευθερίες*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 13.

³ Βλ. ενδεικτικά Χρυσόγονου Κ., *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 5^η έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2023, σ. 1 επ.

Επομένως, η χρήση του όρου «ελευθερίες» φαίνεται να αφήνει εκτός της ρυθμιστικής εμβέλειας του Συντάγματος τα κοινωνικά δικαιώματα που αντικατοπτρίζουν την παρεμβατική διάσταση της Πολιτείας.

Ο όρος *ατομικά δικαιώματα* έχει το πλεονέκτημα ότι τονίζει την αναγνωρισμένη από την έννομη τάξη αξίωση και εμπεριέχει το στοιχείο της νομικής (και όχι ηθικής ή θρησκευτικής) του θεμελίωσης⁴. Από την άλλη πλευρά, ο ίδιος όρος παρουσιάζει και ορισμένα μειονεκτήματα, καθώς δεν καλύπτει την ύλη του Συντάγματος συνολικά, εφόσον φαίνεται να αγνοεί ορισμένα συλλογικά δικαιώματα, όπως, π.χ., το δικαίωμα των Ελλήνων να συνιστούν ενώσεις, κατά το άρθρο 12 παρ. 1 του Συντάγματος, το οποίο δεν καθιερώνει απλώς ένα δικαίωμα υπέρ του ατόμου, αλλά και υπέρ της ελεύθερης συλλογικής δράσης· επίσης, ο ανωτέρω όρος αφήνει ακάλυπτα τα πολιτικά δικαιώματα, π.χ. το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, αλλά και τα κοινωνικά δικαιώματα, π.χ. το δικαίωμα στην εργασία, το δικαίωμα στη υγεία κ.λπ., τα οποία αντιστοιχούν στην αξίωση του πολίτη για κοινωνική δικαιοσύνη⁵.

Στη γερμανόφωνη, ιδίως, βιβλιογραφία⁶, αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (π.χ. Ιταλία), χρησιμοποιείται κατά κανόνα ο όρος «*Θεμελιώδη Δικαιώματα*», προκειμένου να αναδεικνύεται ευκρινέστερα ο θεμελιακός για την έννομη τάξη ρόλος τους. Τον ίδιο όρο υιοθετούν και κείμενα υπερεθνικής ισχύος, όπως ο *Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Μέρος της Θεωρίας προτιμά τον όρο «*Θεμελιώδη Δικαιώματα*», κυρίως επειδή ο τελευταίος τονίζει τη σημασία των δικαιωμάτων αυτών και, συγχρόνως υποδηλώνει ότι η προστασία τους δεν περιορίζεται σε εθνικό συνταγματικό επίπεδο, αλλά πηγάζει και από το Διεθνές και το Ευρωπαϊκό Ενωσιακό Δίκαιο⁷.

I. Ιστορική εξέλιξη και τυπολογία των δικαιωμάτων από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

A. Η «προϊστορία» των συνταγματικών δικαιωμάτων: Από την ελληνορωμαϊκή παράδοση στον Χριστιανισμό και τον Ευρωπαϊκό Μεσαίωνα

Η ιστορική αφετηρία της σταδιακής κατοχύρωσης και εξέλιξης των δικαιωμάτων εντοπίζεται κατά τον 17ο και 18ο αιώνα στην Αγγλία, τη Βόρεια Αμερική και τη Γαλλία, την περίοδο των μεγάλων επαναστάσεων⁸. Οι εν λόγω επαναστάσεις διαμόρφωσαν μια νέα αντίληψη για τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων και της κυρίαρχης εξουσίας, που έμελλε να ασκήσει σημαντική επιρροή στην περαιτέρω εξέλιξη του συνταγματισμού.

Στις κοινωνίες της αρχαιότητας η έννοια του τυπικού (δηλαδή του γραπτού κωδικοποιημένου) Συντάγματος απουσίαζε και, κατά συνέπεια, απουσίαζε και η κατοχύρωση μιας σφαίρας ιδιωτικής

⁴ Βλ. Δαγτόγλου Π., *Ατομικά Δικαιώματα*, 4^η έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2012, σ. 7.

⁵ Βλ. Τσάτσο Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, Τ. Γ', *Θεμελιώδη Δικαιώματα - Ι.Γενικό Μέρος*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, σ. 24 επ.

⁶ Βλ. ενδεικτικά Κανελλοπούλου - Μαλούχου Ν., *Συνταγματική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Για τον μετασχηματισμό του δικαίου, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2021, σ. 215 επ.

⁷ Βλ. ενδεικτικά Βλαχόπουλου Σ. (επιμ.), *Θεμελιώδη Δικαιώματα - Ατομικά, Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα*, 2η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2022, παρ. 5.

⁸ Βλ. Ridola P., *Τα θεμελιώδη δικαιώματα στην ιστορική εξέλιξη του Συνταγματισμού*, μτφρ. Γιάννης Τσόλκας, Εκδόσεις Παπαζήση-Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου-Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα 2010, σ. 13 επ.

αυτονομίας των ατόμων έναντι της πολιτείας μέσω της υιοθέτησης ενός καταλόγου δικαιωμάτων⁹. Οι παραπάνω διαπιστώσεις είναι αυτονόητες, διότι οι κοινωνίες της αρχαιότητας, όπως οι αρχαίες ελληνικές πόλεις-κράτη ήταν δουλοκτητικές (αυτό ισχύει και την Αθηναϊκή Δημοκρατία¹⁰), καθώς η δουλεία αποτελούσε έναν από τους βασικούς πυλώνες για την οργάνωσή τους. Με βάση, λοιπόν, τα δεδομένα αυτά, οι ιδέες της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου περιορίζονταν αποκλειστικά σε όσους μπορούσαν να συμμετέχουν πλήρως και ενεργά στο πλαίσιο λειτουργίας –και, συνεπώς, της διακυβέρνησης– της πόλεως-κράτους¹¹, δηλαδή τους ελεύθερους (άρρενες) πολίτες¹². Συγχρόνως, η «ελευθερία των αρχαίων»¹³ απορροφούνταν ολοκληρωτικά από τη θεσμική και πολιτειακή διάσταση της πολιτικής κοινότητας, με αποτέλεσμα την πλήρη απουσία της προστασίας μιας απολύτως ιδιωτικής σφαίρας ελευθερίας¹⁴. Στην αρχαία Ελλάδα, πάντως, ακόμα και τα συμμετοχικά δικαιώματα υποχώρησαν με την πάροδο του χρόνου και με την ανάπτυξη, αρχικά των ελληνιστικών βασιλείων από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. και, ιδίως, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση (146 π.Χ.), καθώς εξέλιπε πλέον και η πολιτειακή οργάνωση της πόλεως-κράτους.

Στην αρχαία Ρώμη, υπό το καθεστώς της «Res Publica»¹⁵, η κατάσταση ήταν παρόμοια με εκείνη των αρχαίων ελληνικών πόλεων-κρατών, αν και η Res Publica –που είχε εξασφαλίσει τον θαυμασμό πολλών συγγραφέων ήδη από την αρχαιότητα¹⁶– είχε σαφώς περισσότερο ολιγαρχικά

⁹ Βλ. ενδεικτικά Χρυσόγονο Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σ. 8 επ., Jellinek G., Allgemeine Staatslehre, 3. Auflage, Häring, Βερολίνο 1914, σ. 307, Κανελλοπούλου - Μαλούχου Ν., Συνταγματική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ό.π., σ. 158.

¹⁰ Για την προσωπική κατάσταση των πολιτών στην αρχαία Αθήνα και την υπαγωγή τους στο ρυθμιστικό πεδίο του νόμου βλ. ενδεικτικά MacDowell D., Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων, μτφρ. Γιώργος Μαθιουδάκης, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2015, σ. 107 επ. Ειδικότερα, για μια ολοκληρωμένη εικόνα των θεσμών της Αθηναϊκής Δημοκρατίας βλ. περισσότερα, αντί άλλων, Σακελλαρίου, Μ., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 2012.

¹¹ Για την έννοια και το πλαίσιο της κοινωνικής και πολιτειακής οργάνωσης της ελληνικής πόλεως-κράτους βλ. περισσότερα, αντί άλλων, Glotz G., Η Ελληνική «πόλις», MIET, μτφρ. Αγνή Σακελλαρίου, Αθήνα 1989.

¹² Από την άποψη αυτή στερούνταν κάθε δικαιώματος οι γυναίκες, οι μέτοικοι, οι δούλοι και οι απελεύθεροι.

¹³ Σύμφωνα με τον όρο του Benjamin Constant, ο οποίος τον αντιπαρέβαλε έναντι της «ελευθερίας των νεοτέρων» της εποχής του συνταγματισμού, στο έργο του De la liberté des Anciens comparée à celle des Modernes (1819).

¹⁴ Βλ. Ridola P., Τα θεμελιώδη δικαιώματα στην ιστορική εξέλιξη του Συνταγματισμού, ό.π., σ. 16.

¹⁵ Για το πολίτευμα της Res Publica βλ. περισσότερα, εντελώς ενδεικτικά, σε Παυλόπουλο Π., Θεσμικά κληροδοτήματα της ρωμαϊκής «Res Publica» στη σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2023, όπου περιγράφεται το θεσμικό αποτύπωμα της Res Publica, πρωτίστως σε σχέση με τις έννοιες του Νόμου και του Δημόσιου Συμφέροντος στο πλαίσιο της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Επίσης, βλ. Lintott A., The Constitution of the Roman Republic, Clarendon Press, Οξφόρδη 1999, Τζαμτζή Ι., Ο Μεσογειακός κόσμος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2014, Ανατύπωση 2018, σ. 86 επ.

¹⁶ Βλ. π.χ. όσα αναφέρει ο Ιστορικός Πολύβιος (202-120 π.Χ.) στο έργο του Ιστορίαι, σχετικά με το ρωμαϊκό πολίτευμα: «Ἦν μὲν δὴ τρία μέρη τὰ κρατοῦντα τῆς πολιτείας, ἅπερ εἶπα πρότερον ἅπαντα· οὕτως δὲ πάντα κατὰ μέρος ἴσως καὶ πρεπόντως συνετέτακτο καὶ διωκεῖτο διὰ τούτων ὥστε μηδὲνα ποτ' ἂν εἰπεῖν δύνασθαι βεβαίως μηδὲ τῶν ἐγχωρίων πότερ' ἀριστοκρατικὸν τὸ πολίτευμα σύμπαν ἢ δημοκρατικὸν ἢ μοναρχικόν. καὶ τοῦτ' εἰκὸς ἦν πάσχειν. ὅτε μὲν γὰρ εἰς τὴν τῶν ὑπάτων ἀτενίσαιμεν ἐξουσίαν, τελείως μοναρχικὸν ἐφαίνεται· εἶναι καὶ βασιλικόν, ὅτε δ' εἰς τὴν τῆς συγκλήτου, ἄλλιν ἀριστοκρατικόν· καὶ μὴν εἰ τὴν τῶν πολλῶν ἐξουσίαν θεωροῖη τις, ἐδόκει σαφῶς εἶναι δημοκρατικόν. ὧν δ' ἕκαστον εἶδος μερῶν τῆς πολιτείας ἐπεκράτει, καὶ τότε καὶ νῦν ἔτι πλὴν ὀλίγων τινῶν ταῦτ' ἐστίν. [...] Τίνα μὲν οὖν τρόπον διήρηται τὰ τῆς πολιτείας εἰς ἕκαστον εἶδος εἴρηται· τίνα δὲ τρόπον ἀντιπράττειν βουλευθέντα καὶ συνεργεῖν ἀλλήλοις πάλιν ἕκαστα τῶν μερῶν δύναται νῦν ῥηθήσεται. ὁ μὲν γὰρ ὑπάτος, ἐπειδὴν τυχὼν τῆς προειρημένης ἐξουσίας ὁρμίσῃ μετὰ τῆς δυνάμεως, δοκεῖ μὲν αὐτοκράτωρ εἶναι πρὸς τὴν τῶν προκειμένων συντέλειαν, προσδεῖται δὲ τοῦ δήμου καὶ τῆς συγκλήτου, καὶ χωρὶς τούτων ἐπὶ τέλος ἄγειν τὰς πράξεις οὐχ ἰκανός ἐστι. [...] Ἡ γὰρ μὴν σύγκλητος πάλιν, ἢ τηλικαύτην ἔχουσα δύναμιν, πρῶτον μὲν ἐν τοῖς κοινοῖς πράγμασιν ἀναγκάζεται προσέχειν τοῖς πολλοῖς καὶ στοχάζεσθαι τοῦ δήμου [...] Ὁμοίως γὰρ μὴν πάλιν ὁ δῆμος ὑπόχρεός ἐστι τῇ συγκλήτῳ, καὶ στοχάζεσθαι ταύτης ὀφείλει καὶ κοινῇ καὶ

στοιχεία, συγκριτικά π.χ. με την αρχαία Αθηναϊκή Δημοκρατία¹⁷. Και το ρωμαϊκό πολίτευμα, ωστόσο, άρχισε σταδιακά να μεταβάλλεται όσο επεκτεινόταν η κυριαρχία των Ρωμαίων στον μεσογειακό κόσμο και, μετά από μια αλληλουχία αιματηρών συγκρούσεων και εμφυλίων πολέμων που διήρκησαν από τη δολοφονία του δημάρχου Τιβέριου Γράκχου το 133 π.Χ. μέχρι τη ναυμαχία στο Άκτιο και τη νίκη του Οκταβιανού Αυγούστου επί του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας και την εγκαθίδρυση του principatum το 27 π.Χ. από τον Οκταβιανό, έπαψε πλέον να υπάρχει, καθώς αντικαταστάθηκε από μοναρχικό σύστημα διακυβέρνησης. Ακόμα και η αναγνώριση της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους (ελεύθερους) κατοίκους της Αυτοκρατορίας, το 212 μ.Χ., με το Διάταγμα του Αυτοκράτορα Καρακάλλα¹⁸, ουδεμία πρακτική συνέπεια είχε, δεδομένης της πλήρους απουσίας συμμετοχής των πολιτών στη διακυβέρνηση. Μια έννοια που αναπτύσσεται έντονα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο είναι εκείνη του *Κοσμοπολιτισμού*, ο οποίος αποτελεί μία κατεξοχήν στωική έννοια. Ήδη βέβαια το σπέρμα του κοσμοπολιτισμού υπήρχε στον Ζήνωνα, ο οποίος, ερχόμενος από την Φοινίκη, έμεινε στην Κύπρο και έφτασε στην Αθήνα, όπου ίδρυσε τη σχολή του στην Ποικίλη Στοά. Με βάση αυτά τα δεδομένα, ο Ζήνων άρχισε να αισθάνεται ότι ο κόσμος είναι πολύ ευρύς και σε αυτόν μπορούν να ενσωματωθούν πολλοί άνθρωποι, χωρίς να υπάρχει δέσμευση λόγω καταγωγής που θα εμπόδιζε κάποιον να αναπτύξει τις γνώσεις και τις ικανότητές του κάπου αλλού. Η Ρώμη αποτελούσε την κατεξοχήν «κοσμοπόλη» και, όπως ήταν επόμενο, ο στωικισμός βρήκε το έδαφος να αναπτυχθεί μέσα από φιλοσόφους, όπως ο Σενέκας, ο (πρώην δούλος) Επίκτητος και ο Αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος.

Σε πρακτικό επίπεδο, κατά την αυτοκρατορική περίοδο, η άσκηση της εξουσίας στη Ρώμη δεν γνώριζε περιορισμούς, ενώ η υιοθέτηση –κατά καιρούς– μέτρων κρατικής τρομοκρατίας, με κορυφαίο παράδειγμα τους διωγμούς εναντίον των Χριστιανών¹⁹ (και αργότερα, από τον 4ο αιώνα μ.Χ., με το αντίστροφο) φανέρωνε ότι η ζωή, η ελευθερία, η τιμή, η αξιοπρέπεια, αλλά και τα περιουσιακά ακόμα δικαιώματα των κατοίκων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τελούσαν υπό την απόλυτη εξουσία του εκάστοτε Αυτοκράτορα, τόσο σε επίπεδο πραγματικό, όσο και από άποψη νομικών συνεπειών. Πάντως, με την υπογραφή του Διατάγματος ή Έδικτου²⁰ του Μεδιόλανου (σημερινό Μιλάνο) από τον Μέγα Κωνσταντίνο και τον Λικίνιο, το 313 μ.Χ., τερματίστηκαν οι διωγμοί σε βάρος των Χριστιανών και καθιερώθηκε –αρχικά– η ανεξιθρησκεία όλων των κατοίκων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας²¹. Λίγο αργότερα, το 324 μ.Χ., και αφού ο Μ. Κωνσταντίνος είχε καταστεί μονοκράτορας, με την κατάργηση του συστήματος της «Τετραρχίας» που είχε υιοθετήσει ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός²², ο Χριστιανισμός έγινε επίσημη θρησκεία του

κατ' ιδίαν. [...]Τοιαύτης δ' ούσης τῆς ἐκάστου τῶν μερῶν δυνάμεως εἰς τὸ καὶ βλέπειν καὶ συνεργεῖν ἀλλήλοις, πρὸς πάσας συμβαίνει τὰς περιστάσεις δεόντως ἔχειν τὴν ἁρμογὴν αὐτῶν, ὥστε μὴ οἶόν τ' εἶναι ταύτης εὐρεῖν ἀμείνῳ πολιτείας σύστασιν. [...]». Βλ. Πολυβίου, *Ἱστορίαι*, VI, 11-18.

¹⁷ Οι θεσμοί της Res Publica που είχαν εξασφαλίσει μια λεπτή ισορροπία, ήταν οι ακόλουθοι: η Σύγκλητος (Senatus), η οποία αντιπροσωπεύει τα ολιγαρχικά-αριστοκρατικά στοιχεία του πολιτεύματος· οι Ἄρχοντες, δηλαδή οι Ὑπατοι (Consules) και οι Στρατηγοί (Praetores), οι οποίοι ασκούσαν μοναρχικής φύσης εξουσίες πολιτικού και στρατιωτικού χαρακτήρα. Μεταξύ των αρχόντων θα πρέπει κανείς να συμπεριλάβει και τους «δικτάτορες» (Dictator), οι οποίοι αναδεικνύονταν για σύντομο χρονικό διάστημα με σκοπό πρωτίστως την αντιμετώπιση έκτακτων και επείγουσών καταστάσεων· και, τέλος, οι λαϊκές συνελεύσεις, οι οποίες –με σημαντικότερα τα λεγόμενα «Concilia Plebis» (Συμβούλια των Πληβείων)– αντιπροσώπευαν τα δημοκρατικά στοιχεία του πολιτεύματος.

¹⁸ Επρόκειτο για τη λεγόμενη «Constitutio Antoniniana».

¹⁹ Για τη στάση του επίσημου ρωμαϊκού κράτους απέναντι στους Χριστιανούς βλ. ενδεικτικά Barnes T., «*Legislation against the Christians*», The Journal of Roman Studies, Vol. 58, 1968, σ. 32-50.

²⁰ Εξελληνισμένος όρος προερχόμενος από τη λατινική λέξη «Edictum».

²¹ Βλ. ενδεικτικά Frend W. H. C., *The Early Church*, London, Hodder and Stoughton, Λονδίνο 1965, σ. 137 επ.

²² Για τον Διοκλητιανό και την Τετραρχία, η οποία συνίστατο στην διαίρεση της Αυτοκρατορίας σε ανατολικό και δυτικό τμήμα που διοικούνταν από ένα «Υφιστάμενο Αυτοκράτορα» ή Καίσαρα υπό την εποπτεία ενός «Πρεσβύτερου

ρωμαϊκού κράτους, κάτι που οριστικοποιήθηκε στα τέλη του 4^{ου} αιώνα, μετά από μια σύντομη απόπειρα αναβίωσης του πολυθεϊσμού από τον αυτοκράτορα Ιουλιανό τον «Παραβάτη».

Στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία που επέζησε των βαρβαρικών επιδρομών από τον 5ο αιώνα μ.Χ. και έμεινε γνωστή ως Βυζαντινή²³, εξακολούθησαν να εφαρμόζονται οι θεσμοί που είχαν καθιερωθεί τους προηγούμενους αιώνες στη Ρώμη. Από την άλλη πλευρά, στα εδάφη της πρώην Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ιδρύθηκαν δεκάδες ανεξάρτητα βασίλεια, δουκάτα και κρατίδια, στα οποία επικράτησε ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής, ο οποίος κυριάρχησε στο μεγαλύτερο τμήμα της Δυτικής Ευρώπης καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα²⁴, ενώ βασικότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα ήταν ο συνδυασμός της κοσμικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας, ιδίως λόγω της επιρροής που ασκούσε η (Καθολική) Εκκλησία στην κοινωνία της εποχής. Παρά την έντονη ταξική διάρθρωση των μεσαιωνικών κοινωνιών, η κοινή θρησκευτική πίστη παρέμενε ένα σημαντικό ενοποιητικό στοιχείο, έστω και σε συμβολικό επίπεδο, το οποίο αποτελούσε και τη νομιμοποιητική βάση²⁵ για την εξουσία του εκάστοτε μονάρχη²⁶.

Με βάση τα ανωτέρω δεδομένα, αντιλαμβάνεται κανείς ότι είναι αδύνατη η χρήση του όρου «Σύνταγμα» για την περιγραφή του πολιτειακού πλαισίου των μεσαιωνικών κρατών, ιδίως σε σχέση με τις εξουσίες που αναγνωρίζονταν στους βασιλείς και τους ηγεμόνες²⁷. Ωστόσο, ο όρος αυτός δεν ήταν εντελώς άγνωστος στους νομομαθείς της εποχής, αν ληφθεί υπόψη ότι ο λατινικός όρος “*constitutio*” απαντάται σε διάφορα νομικής φύσεως μεσαιωνικά κείμενα. Όμως η έννοια ήταν στενότερη από την σημερινή²⁸, δεδομένου ότι αναφερόταν σε συγκεκριμένες διοικητικές πράξεις που προσδιορίζονταν εναλλακτικά και με όρους όπως “*lex*”²⁹, “*edictum*”³⁰ κ.λπ.³¹.

Πάντως, η θεωρητική προσέγγιση της έννοιας και της αποστολής του κράτους, εκείνη την περίοδο αντικατοπτρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο έργο των στοχαστών και θεολόγων της εποχής, όπως ο Άγιος Αυγουστίνος (5^{ος} αιώνας μ.Χ.), ιδίως με το έργο του «*De Civitate Dei*» («Περί της Πολιτείας του Θεού»), όπου αναφέρεται ότι ενοποιητικό υλικό της κοινωνίας είναι η κοινή χριστιανική

Αυτοκράτορα» ή Αυγούστου, βλ. περισσότερα ενδεικτικά Kuhoff W., *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie: Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau* (284-313 n. Chr.), Peter Lang, Frankfurt am Main 2001 και Rees R., *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 2004.

²³ Η εκθρόνιση του Αυτοκράτορα του Δυτικού Ρωμαϊκού Κράτους Ρωμύλου Αυγουστούλου (Flavius Romulus Augustus) από τον Γότθο στρατηγό Οδόακρο, στις 4 Σεπτεμβρίου 476 μ.Χ. σηματοδοτεί συμβολικά το τέλος της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και τη μετάβαση στον Μεσαίωνα. Βλ. Jones A./Martindale J. R./Morris J., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. II: AD 395-527, Cambridge University Press, Cambridge 1980, σ. 950.

²⁴ Για μια συνολική εικόνα της Μεσαιωνικής Ευρώπης βλ. ενδεικτικά Nicholas D., *Η εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου: Κοινωνία, Διακυβέρνηση και Σκέψη στην Ευρώπη 312-1500*, μτφρ. Μαριάννα Τζιαντζή, MIET, Αθήνα 1999.

²⁵ Για τη μεσαιωνική πολιτική θεολογία και τις διακρίσεις που χωρίζουν το «φυσικό σώμα» (τη σωματική ύπαρξη ενός μονάρχη) και το «πολιτικό σώμα» (το κράτος ή την άυλη πολιτική κοινότητα, της οποίας ο μονάρχης κατέχει το αξίωμα του κυριάρχου), βλ. ενδεικτικά, Kantorowicz E., *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 2016 (α' έκδοση 1957).

²⁶ Βλ. Cassirer E., *Μύθος του Κράτους*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1991, σ. 191 επ.

²⁷ Βλ. de Wilde M., «*Emergency powers and constitutional change in the late Middle Ages*», *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/Revue d'Histoire du Droit/The Legal History Review* 2015, σ. 28.

²⁸ Όπως αυτή άρχισε χονδρικά να διαμορφώνεται από τον 17ο αιώνα κ.ε.

²⁹ Λατ. «Νόμος».

³⁰ Λατ. «Διάταγμα».

³¹ Βλ. McIlwain C., *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Liberty Fund, Indianapolis, (πρώτη έκδοση 1947), ανατύπωση, 2007, σ. 22 επ. Βλ. επίσης Ζώη Γ., *Δίκαιο της Ανάγκης, κατάσταση πολιορκίας και έκτακτη νομοθετική διαδικασία. Μία Ιστορική και συγκριτική έρευνα*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2024, σ. 73 επ.

πίστη, ενώ αποστολή του κράτους είναι η διατήρηση αυτής της ενότητας και, συνεπώς, η εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος, υπό το πρίσμα της διασφάλισης –όχι τόσο της επίγεια, αλλά– της αιώνιας ζωής. Από την άποψη αυτή, η «επουράνια Πολιτεία» των Χριστιανών στοχαστών συναντά την «Κοσμοπόλη» της ελληνορωμαϊκής φιλοσοφίας, η οποία καθίσταται έτσι «γέφυρα» που συνδέει τη ρωμαϊκή παράδοση με τον στοχασμό του μεσαιωνικού χριστιανικού κόσμου³².

B. Η Magna Charta Libertatum (1215)

Η οργάνωση των μεσαιωνικών κοινωνιών ιδίως της Δυτικής Ευρώπης με βάση τις φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής και με την εξουσία να κατανέμεται μεταξύ περισσότερων κέντρων, όπως η Καθολική Εκκλησία, ο Αυτοκράτορας, οι βασιλείς, οι ευγενείς, οι πόλεις κ.λπ., δημιουργούσαν εξαιρετικά λεπτές ισορροπίες που μεταβάλλονταν με κριτήριο την πολιτική, οικονομική και στρατιωτική ισχύ. Οι σχέσεις μεταξύ των κέντρων αυτών διαμορφώνονταν με γνώμονα την ύπαρξη εθνικών κανόνων που, σε ορισμένες περιπτώσεις, εμφανίζονταν και σε γραπτή μορφή, αν και το κύριο γνώρισμά τους δεν ήταν τόσο η καθιέρωση ελευθεριών υπέρ των υπηκόων ενός μονάρχη, όσο η διαρρύθμιση των σχέσεων μεταξύ του μονάρχη, της Εκκλησίας, των φεουδαρχών και των πόλεων, μέσω της αναγνώρισης προνομίων. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα «κωδικοποίησης» τέτοιου τύπου ήταν η *Magna Carta Libertatum*, ένα κείμενο «ελευθεριών», που «παραχωρήθηκαν» το 1215 από τον βασιλιά της Αγγλίας Ιωάννη τον Ακτήμονα προς τους ευγενείς, οδηγώντας στη μεταρρύθμιση των σχέσεων μεταξύ του βασιλιά και των αρχόντων μέσω του περιορισμού των βασιλικών εξουσιών³³. Το περιεχόμενο της *Magna Carta* συνοψίζει την πρακτική που είχε ήδη καθιερωθεί στη μεσαιωνική Αγγλία και, δεδομένου ότι καταγράφει ρητά και εγγυάται πρωτίστως τα προνόμια των βαρόνων έναντι του μονάρχη –εκφράζοντας με τον τρόπο αυτό την υφιστάμενη ισορροπία δυνάμεων– δεν έχει χαρακτήρα «οικουμενικό», ούτε διαθέτει επαναστατικά χαρακτηριστικά. Αξίζει, πάντως να σημειωθεί ότι, με βάση τις διατάξεις της, περιοριζόταν η εξουσία του μονάρχη να επιβάλλει φορολογικές επιβαρύνσεις³⁴. απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη του σκοπού αυτού ήταν η εξασφάλιση της προηγούμενης συναίνεσης του «κοινού συμβουλίου», ενός συλλογικού οργάνου, στο οποίο συμμετείχαν οι υπόλοιποι (κοσμικοί και εκκλησιαστικοί) άρχοντες του βασιλείου. Παράλληλα, περιλαμβάνονταν διατάξεις, οι οποίες καθιέρωναν μια σειρά εγγυήσεων για την ορθή απονομή της δικαιοσύνης και την αναλογία μεταξύ αδικημάτων και ποινών (πρωτίστως χρηματικού χαρακτήρα)³⁵, καθώς και μια πρόωπη εκδοχή προσωπικής ελευθερίας, που αφορούσε, ωστόσο, αποκλειστικά και μόνο τους

³² Βλ. ενδεικτικά Sabine G./Thorson T. L., *A History of Political Theory*, Daison Press, New York 1973, σ. 186.

³³ Για τη *Magna Carta* βλ. ενδεικτικά Holt, J. C., *Magna Carta*, δεύτερη έκδοση, Cambridge University Press, Cambridge 2014.

³⁴ Σχετικές ήταν οι προβλέψεις των άρθρων 12, 14 και 15. Οι επιβαρύνσεις αυτές ήταν γνωστές ως «scutage» και «aid». Η πρώτη ήταν ένας φόρος που επιβαλλόταν στους κατόχους φεουδαρχικής έκτασης υπό το καθεστώς της ιπποτικής υπηρεσίας. Στο πλαίσιο της φεουδαρχίας, ο βασιλιάς, μέσω των υποτελών του, παραχωρούσε γη στους ιππότες για τη διαβίωσή τους και, σε αντάλλαγμα, οι ιππότες όφειλαν στον βασιλιά στρατιωτική υπηρεσία. Οι ιππότες είχαν τη δυνατότητα να «εξαγοράσουν» τη στρατιωτική τους υπηρεσία καταβάλλοντας το scutage (όρος που προέρχεται από το λατινικό scutum, «ασπίδα»). Η δεύτερη («aid») ήταν ένας φόρος που επιβαλλόταν στη μεσαιωνική Ευρώπη και καταβαλλόταν από άτομα ή κοινότητες σε κάποιον που κατείχε εξουσία. Ο φόρος αυτός μπορούσε να επιβάλλεται από το στέμμα στους υπηκόους του, από έναν φεουδάρχη στους υποτελείς του ή από τον άρχοντα ενός φέουδου στους κατοίκους της επικράτειάς του.

³⁵ Άρθρα 20 και 21.

ευγενείς³⁶. Η τελευταία αυτή ρήτρα θυμίζει τις αντίστοιχες διατάξεις που υιοθέτησαν πολλούς αιώνες αργότερα τα Συντάγματα της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης³⁷. Πάντως, είναι αξιοσημείωτο ότι η ανάγκη ρύθμισης με γραπτούς κανόνες υπήρξε εντονότερη στην Αγγλία, η οποία, τους κατοπινούς αιώνες ακολούθησε μια εντελώς διαφορετική πορεία στην εξέλιξη των πολιτειακών θεσμών της, συγκριτικά προς τις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, κάτι που οφείλεται ενδεχομένως στα σχετικώς περιορισμένα γεωγραφικά της όρια³⁸.

Εκτός από τα διακηρυκτικά κείμενα της περιόδου εκείνης, εξελίσσονται και οι θεωρητικές και ιδεολογικές προσεγγίσεις της έννοιας των δικαιωμάτων, με την Εκκλησία να ασκεί ιδιαίτερη επιρροή προς τις κατευθύνσεις τους³⁹. Πιο συγκεκριμένα, η Εκκλησία προβαίνει σε διάκριση μεταξύ κοσμικής και πνευματικής εξουσίας, αποσκοπώντας στον περιορισμό των εξουσιών του μονάρχη και του αυτοκράτορα, οι οποίοι αναλαμβάνουν το χρίσμα της Εκκλησίας κατά τη στέψη τους, γεγονός που, αφενός «νομιμοποιεί» την εξουσία τους και, αφετέρου, τους δεσμεύει ενώπιον του Θεού, καθιστώντας τους «έλεφ Θεοῦ»⁴⁰ ηγεμόνες.

Την ίδια περίπου περίοδο παρουσιάζεται σε θεωρητικό επίπεδο μια αναβίωση του Φυσικού Δικαίου, με κυριότερους εκφραστές τον Άγγλο φιλόσοφο John of Salisbury (1110-1180) και τον Θωμά Ακινάτη (1225-1274), οι οποίοι έδωσαν έμφαση στην ιδιαίτερη αξία του ανθρώπου⁴¹. Ιδίως, ο Θωμάς Ακινάτης, γνωστός για το εμβληματικό έργο του με τίτλο «*Summa Theologiae*» (γραμμένο περίπου μεταξύ των ετών 1265-1274) και επηρεασμένος από τις χριστιανικές διδαχές, σε συνδυασμό με την αριστοτελική παράδοση και την στωική φιλοσοφία, υποστήριξε ότι ο άνθρωπος συμμετέχει στο σύμπαν του θεϊκού δικαίου, όμως η φύση του, την οποία είχε προικίσει ο Θεός με λογική σκέψη (και όχι μόνο με πάθη και ένστικτα), την ενσωμάτωνε στις προσταγές του φυσικού δίκαιου, το οποίο –μολονότι αποτελεί μέρος του θεϊκού δικαίου– αντικατοπτρίζεται στις φυσικές τάσεις του ανθρώπου και εξειδικεύεται ιδίως με γνώμονα την έλλογη σκέψη. Θεμέλιο της ηθικής και δικαιοκής θεωρίας του Θωμά Ακινάτη ήταν η έννοια της ευδαιμονίας, στην οποία όφειλαν να αποσκοπούν όλες οι ανθρώπινες πράξεις⁴².

II. Ιστορική εξέλιξη και τυπολογία των δικαιωμάτων από τον Διαφωτισμό μέχρι σήμερα

A. Από την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό στις Διακηρύξεις του 17ου και του 18ου αιώνα και την πρώτη γενιά των δικαιωμάτων

1. Αναγέννηση και Διαφωτισμός

³⁶ Το άρθρο 39 έκανε λόγο περί «ελεύθερου ανθρώπου» και όριζε σχετικά: «*No free man shall be seized or imprisoned, or stripped of his rights or possessions, or outlawed or exiled, or deprived of his standing in any way, nor will we proceed with force against him, or send others to do so, except by the lawful judgment of his equals or by the law of the land*».

³⁷ Βλ. Τσάτσο Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σ. 59.

³⁸ Βλ. ενδεικτικά Elias N., Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Τ. Β', μτφρ. Έμη Βαϊκότση, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 115 επ.

³⁹ Βλ. Τσάτσο Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σ. 60.

⁴⁰ Λατ. «*Dei Gratia*».

⁴¹ Βλ. Τσάτσο Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σ. 60 επ.

⁴² Για τη φιλοσοφία του Θωμά Ακινάτη βλ. ενδεικτικά Coleman J., Ιστορία της πολιτικής σκέψης, τόμος Β: Από τον Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση, μτφρ. Γεώργιος Χρηστίδης, Κριτική, Αθήνα 2006, σ. 202 επ.

Καθοριστικοί για την εξέλιξη των θεμελιωδών δικαιωμάτων υπήρξαν οι νεότεροι χρόνοι. Από τον 16ο αιώνα κ.ε. αναδύεται εκ νέου η έννοια του κράτους, η οποία σταδιακά αποκρυσταλλώνει τα χαρακτηριστικά που επρόκειτο να αποτελέσουν τον πυρήνα της σύγχρονης έννοιας και μορφής της⁴³. Πιο συγκεκριμένα, αφού η κεντρική βασιλική εξουσία άρχισε να αποκτά μεγαλύτερο έλεγχο επί των διαφόρων τάξεων και δυνάμεων που εκπροσωπούσαν τις μεσαιωνικές φεουδαρχικές δομές—ύστερα από ένα σύντομο χρονικό στάδιο που χαρακτηριζόταν από την ισορροπία μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και των δυνάμεων αυτών—, κατόρθωσε να επικρατήσει σχεδόν απόλυτα. Μέσα από την εξελικτική αυτή διαδικασία διαμορφώθηκε το απολυταρχικό κράτος του 16ου και του 17ου αιώνα, ενώ στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι ορόσημο για τη σταδιακή διαμόρφωση των σύγχρονων εθνικών κρατών θεωρείται η υπογραφή της συνθήκης ειρήνης της Βεσφαλίας το 1648, η οποία τερμάτισε τον τριακονταετή πόλεμο (1618-1648) και συνέβαλε αποφασιστικά στην αποκρυστάλλωση της έννοιας της κυριαρχίας⁴⁴, την οποία επεξεργάστηκαν θεωρητικοί όπως ο Γάλλος φιλόσοφος και νομομαθής Jean Bodin (1530-1596), ο οποίος, στο θεμελιώδες έργο του «*Les Six Livres de la République*», το οποίο κυκλοφόρησε στο Παρίσι το έτος 1576, επιχείρησε να διατυπώσει μια ολοκληρωμένη θεωρία περί κράτους⁴⁵.

Ακριβώς κατά την περίοδο εκείνη, όπου εκκινεί η μακρά διεργασία διαμόρφωσης του σύγχρονου κρατικού φαινομένου, αναδύονται και τα δικαιώματα, που, αφενός, αναγνωρίζονται από τους φορείς της κυρίαρχης εξουσίας, με σκοπό να αναδειχθεί η υπεροχή της και, αφετέρου, συγχρόνως περιορίζονται, ώστε να ενισχυθεί ο απόλυτος και συγκεντρωτικός χαρακτήρας του μοναρχικού κράτους της εποχής εκείνης⁴⁶. Άλλωστε, αν υπάρχουν δύο στοιχεία που μπορούν να περιγράψουν το κράτος του 17ου και του 18ου αιώνα, αυτά είναι ο απόλυτος και ολοκληρωτικός χαρακτήρας του⁴⁷, δεδομένου ότι, αφενός, η εξουσία ασκείται χωρίς να υπόκειται σε κανενός είδους έλεγχο και, αφετέρου, το κράτος παρεμβαίνει και ρυθμίζει κάθε έκφανση της ζωής από την προσωπική ελευθερία και την οικονομική δραστηριότητα—μέσω του меркантиλισμού— μέχρι τη θρησκευτική ελευθερία και την ελευθερία της έκφρασης. Γνώμονας κάθε δραστηριότητας του κράτους αποτελεί η εξυπηρέτηση του δημόσιου ή εθνικού συμφέροντος και της ασφάλειας του κράτους, που εκμηδενίζουν ακόμα και τα ελάχιστα δικαιώματα που μπορεί να απολαμβάνουν οι υπήκοοι του μονάρχη, καθώς υφίσταται μια αυθαίρετη ταύτιση μεταξύ του δημόσιου ή εθνικού αυτού συμφέροντος και της βούλησης του μονάρχη, η οποία συνοψίζεται στην έννοια της «*Raison d'État*». Η τελευταία αυτή έννοια, ως αρχή που παραπέμπει στο παλαιό ρωμαϊκό δόγμα της «*salus populi/patriae suprema lex esto*» δικαιολογεί κάθε αυθαίρετη και ανεξέλεγκτη παρέμβαση της μοναρχικής εξουσίας με κριτήριο τη «σωτηρία της πατρίδας».

Μέσα σε αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο περιορισμών, καθίσταται σαφές ότι η άσκηση μιας ελευθερίας αποτελεί την εξαίρεση στον κανόνα και απαραίτητη προϋπόθεση για την αναγνώρισή της είναι η έκδοση ενός «ατομικού νόμου» εκ μέρους του μονάρχη, που λειτουργεί ως «προνόμιο»⁴⁸ του προσώπου υπέρ του οποίου υιοθετείται. Οποσδήποτε, τέτοιου τύπου «προνόμια» δεν νοούνται σε καμία περίπτωση ως θεμελιώδη δικαιώματα, καθώς πρόκειται για

⁴³ Βλ. Τσάτσο Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σ. 61.

⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά Croxton D., «*The Peace of Westphalia of 1648 and the Origins of Sovereignty*», *The International History Review* 3/1999, σ. 569-591.

⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά Ζώη Γ., Δίκαιο της Ανάγκης, κατάσταση πολιορκίας και έκτακτη νομοθετική διαδικασία, ό.π., σ. 112 επ.

⁴⁶ Βλ. Βενιζέλο Ε., Εισαγωγή στα Θεμελιώδη Δικαιώματα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2026, σ. 45.

⁴⁷ Βλ. Τσάτσο Δ. Συνταγματικό Δίκαιο, Τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σ. 61 επ.

⁴⁸ Privilegium.

περιορισμένες ελευθερίες που ήταν εξαρτημένες από τη διακριτική ευχέρεια την οποία διέθετε ο μονάρχης στο πλαίσιο της απόλυτης εξουσίας του. Η σημασία των «προνομίων» αυτών, ωστόσο, έγκειται στο γεγονός ότι η διεκδίκησή τους εκ μέρους περισσότερων τάξεων και ομάδων συμφερόντων συνέβαλε στη σταδιακή διεύρυνσή τους, με αντάλλαγμα την υπακοή στην κρατική βούληση, δηλαδή στη βούληση του μονάρχη. Στο πλαίσιο αυτής της εξελικτικής διαδικασίας, ένα από τα γνωστότερα παραδείγματα είναι εκείνο του «*Habeas Corpus Act*» (Νόμος περί «*Habeas Corpus*»), δηλαδή του θεμελιώδους κανόνα που υιοθέτησε το έτος 1679 το αγγλικό κοινοβούλιο, ο οποίος προστατεύει την ατομική ελευθερία, απαγορεύοντας την αυθαίρετη σύλληψη και κράτηση από τις αρχές. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και το επιστέγασμα της λεγόμενης «Ένδοξης Επανάστασης»⁴⁹, το γνωστό «*Bill of Rights*» του 1689⁵⁰, δηλαδή το νομοθέτημα που έθεσε τις βάσεις της συνταγματικής μοναρχίας στην Αγγλία, με τον περιορισμό των εξουσιών του μονάρχη, την αναγνώριση της υπεροχής του Κοινοβουλίου και τη νομική κατοχύρωση ορισμένων ατομικών δικαιωμάτων⁵¹. Οι ανωτέρω εξελίξεις υπήρξαν ο προθάλαμος για την εμφάνιση του συνταγματισμού, ως φαινομένου ευθέως συνδεδεμένου με την εποχή της Νεωτερικότητας και, ειδικότερα, με τις ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές και θεσμικές συνθήκες που συνθέτουν τον πολύχρωμο καμβά της⁵².

2. Η Αμερικανική και η Γαλλική Επανάσταση

Τη σπουδαιότερη καμπή στην ιστορία, όχι μόνο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά γενικότερα του δυτικού πολιτισμού, σηματοδοτούν οι μεγάλες επαναστάσεις του 18ου αιώνα, δηλαδή η Γαλλική (1789-1799) και η Αμερικανική (1775-1783)⁵³, καθώς επηρέασαν καθοριστικά την ιστορική εξέλιξη του συνταγματισμού. Οι επαναστάσεις αυτές αντικατοπτρίζουν τις όψεις της γέννησης ενός Συντάγματος: η μεν Αμερικανική συνδέεται με τη γέννηση και ενός νέου κράτους, το οποίο βρήκε την εθνική του ταυτότητα μέσω της αποτίναξης της αποικιοκρατίας και των πολιτειακών του θεσμών, η δε Γαλλική συνδέεται με την ολοκληρωτική μετάβαση από το «Παλαιό Καθεστώς»⁵⁴ της απόλυτης μοναρχίας και των φεουδαρχικών δομών σε μια νέα εποχή που –παρά τις συγκλονιστικές διακυμάνσεις της– άλλαξε οριστικά την πολιτειακή μορφή της Γαλλίας και επηρέασε την εξέλιξη των συνταγματικών θεσμών ολόκληρης της Ευρώπης.

⁴⁹ Για την «Ένδοξη Επανάσταση» βλ. ενδεικτικά Παπασπύρου, Ν., Τα μονοπάτια του ευρωπαϊκού συνταγματισμού, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2016, σ. 47 επ.

⁵⁰ Για το Bill of Rights βλ. εντελώς ενδεικτικά Lock G., «*The 1689 Bill of Rights*», Political Studies, 1989, 37, σ. 540 - 561.

⁵¹ Συμπληρωματικά λειτούργησε και το Act of Settlement του 1701, ο αγγλικός νόμος που καθόρισε τη διαδοχή στον θρόνο της Αγγλίας και της Ιρλανδίας, αποκλείοντας τους Καθολικούς και διασφαλίζοντας ότι μόνο Προτεστάντες θα γίνονται μονάρχες, ορίζοντας, συγχρόνως, τη Σοφία του Ανόβερου και τους απογόνους της ως διαδόχους, ενισχύοντας τον Προτεσταντισμό και τον κοινοβουλευτικό έλεγχο.

⁵² Για το θέμα αυτό βλ. εντελώς ενδεικτικά Habermas J., Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας, μτφρ. Αναστασία Καραστάθη/ Λευτέρης Αναγνώστου, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σ. 15 επ., 32 επ., 41 επ., Grimm D., Die Zukunft der Verfassung, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1991, σ. 197 επ., Κοντιάδη Ξ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2000, σ. 26 επ., Μάνεση Α., Συνταγματικό Δίκαιο, Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 126 επ., Τσάτσο Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α', Θεωρητικό θεμέλιο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, σ. 180 επ. Διαθέσιμο και σε ψηφιακή μορφή από το Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου-Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου και το ψηφιακό περιοδικό E-Politeia, στον ιστότοπο: <<https://www.epoliteia.gr/wp-content/uploads/2022/11/ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΔΙΚΑΙΟ-ΤΟΜΟΣ-Α-ΤΣΑΤΣΟΣ-gia-e-politeia-me-cover.pdf>>.

⁵³ Βλ. Κανελλοπούλου - Μαλούχου, Ν., Συνταγματική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ό.π., σ. 133.

⁵⁴ Ancien régime.

ι. Η Αμερικανική Επανάσταση

Η Αμερικανική Επανάσταση (1776), παρουσιάζει εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά από τη Γαλλική. Ενώ η Γαλλική Επανάσταση είχε ταξικά χαρακτηριστικά, ήταν δηλαδή επανάσταση της αστικής τάξης κατά του Παλαιού Καθεστώτος, και, κατ' αποτέλεσμα, η οικονομική ισχύς μετατράπηκε σε πολιτική ισχύ μέσω και της μεταβολής του πολιτειακού πλαισίου και της ψήφισης Συντάγματος, στην Αμερικανική Επανάσταση κύρια προτεραιότητα ήταν η ίδρυση ενός νέου Κράτους και η δημιουργία μιας νέας πολιτειακής δομής μετά την αποτίναξη της βρετανικής αποικιοκρατίας⁵⁵. Αφορμή για την εκδήλωση της Επανάστασης ήταν –όπως και στη Γαλλία– η επιβολή υψηλής φορολογίας στις αποικίες και οι καταναγκαστικοί νόμοι υπερπόντιας διαχείρισης επί των αποικιών από την Αγγλία. Η επιβολή εισαγωγικών και εξαγωγικών δασμών στη μεταφορά των αγαθών συνιστούσε τεράστια οικονομική επιβάρυνση, καθιστώντας τα προϊόντα των αποικιών μη ανταγωνιστικά. Έτσι, π.χ. στη Βοστώνη επαναστάτες πυρπόλησαν πλοία που μετέφεραν τσάι (για τον λόγο αυτό σήμερα η ακροδεξιά πτέρυγα του Ρεπουμπλικανικού κόμματος στις ΗΠΑ ονομάζεται «κόμμα του τσαγιού» - Tea Party). Στις 4 Ιουλίου 1776 συνήλθε στη Φιλαδέλφεια συνέλευση των εκπροσώπων των Αμερικανών επαναστατών, όπου, αφού έγινε επίκληση του δικαιώματος αντίστασης κατά της Αγγλίας και του βασιλιά Γεωργίου Γ'⁵⁶, ψηφίστηκε η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, η οποία στηριζόταν στις πολιτικές ιδέες του Διαφωτισμού. Πρωταγωνιστικό ρόλο στη σύνταξη της Διακήρυξης διαδραμάτισαν ο –μετέπειτα τρίτος Πρόεδρος των ΗΠΑ και βασικότερος συντάκτης της– Thomas Jefferson και ο Benjamin Franklin⁵⁷.

⁵⁵ Βλ. ενδεικτικά Γεραπετρίτη Γ., Αγγλο-αμερικανικοί συνταγματικοί θεσμοί. Θεμέλια και αλληλεπίδραση με το δίκαιο της Ηπειρωτικής Ευρώπης, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2016, σ. 85 επ.

⁵⁶ Βλ. Κανελλοπούλου - Μαλούχου Ν., Συνταγματική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ό.π., σ. 143.

⁵⁷ Χαρακτηριστικό απόσπασμα της Διακήρυξης: «*ΣΕ ΣΥΝΟΛΟ, 4 ΙΟΥΛΙΟΥ 1776 Η ΟΜΟΦΩΝΗ Διακήρυξη των δεκατριών ενωμένων Πολιτειών της Αμερικής*

Όταν κατά την Πορεία των ανθρωπίνων γεγονότων γίνεται απαραίτητο για έναν λαό να λύσει τους πολιτικούς δεσμούς οι οποίοι τον συνδέουν με άλλον και να αναλάβει ανάμεσα στις δυνάμεις της γης την ξεχωριστή και ίση θέση την οποία δικαιούται από τους Νόμους της Φύσης και τον Θεό της Φύσης, στοιχειώδης σεβασμός προς τη γνώμη της ανθρωπότητας επιβάλλει [στο λαό αυτό] να διακηρύξει τα αίτια που τον ωθούν στον διαχωρισμό.

Δεχόμαστε τις εξής αλήθειες ως αυταπόδεικτες, πως όλοι οι άνθρωποι δημιουργούνται ίσοι, και προικίζονται από τον Δημιουργό τους με συγκεκριμένα απαραβίαστα Δικαιώματα, μεταξύ των οποίων είναι το δικαίωμα στη Ζωή, το δικαίωμα στην Ελευθερία, και το δικαίωμα στην επιδίωξη της Ευτυχίας.

Πως για να εξασφαλιστούν αυτά τα δικαιώματα, ιδρύονται Κυβερνήσεις μεταξύ των Ανθρώπων, αντλώντας τις εύλογες εξουσίες τους από την συναίνεση των κυβερνημένων.

Πως όποτε μια Μορφή Κυβέρνησης γίνεται καταστροφική για τους σκοπούς αυτούς, είναι Δικαίωμα του Λαού να την αλλάξει ή να την καταργήσει, και να εγκαταστήσει νέα Κυβέρνηση θέτοντας τα θεμέλιά της σε τέτοιες αρχές και οργανώνοντας τις εξουσίες της σε τέτοια μορφή, ώστε να φανεί πιθανότερο να επιφέρει την Ασφάλεια και την Ευτυχία του. Η σύνεση, όντως, επιβάλλει πως Κυβερνήσεις από καιρό εγκαθιδρυμένες δεν θα πρέπει να αλλάζουν για επουσιώδεις και πρόσκαιρους λόγους· και ανάλογα, η εμπειρία έχει δείξει ότι η ανθρωπότητα είναι περισσότερο διατεθειμένη να υπομείνει, όσο το κακό υπομένεται, παρά να διορθώσει την πορεία της καταργώντας μορφές [διακυβέρνησης] στις οποίες είναι μαθημένη. Όταν όμως μια μακρά σειρά καταχρήσεων και σφετερισμών, συνεχώς με τον ίδιο σκοπό, μαρτυρά πλεκτάνη υποταχής [του Λαού] στον απόλυτο Δεσποτισμό, είναι δικαίωμά του, είναι καθήκον του, να αποτινάξει τέτοια Κυβέρνηση και να εγκαθιδρύσει νέους Φύλακες για τη μελλοντική του ασφάλεια.

Τέτοια υπήρξε η υπομονετική ανοχή αυτών των Αποικιών· και τέτοια είναι σήμερα η ανάγκη που τις υποχρεώνει να αλλάξουν το προηγούμενο Σύστημα της Διακυβέρνησής τους. Η ιστορία του σημερινού Βασιλέως της Μεγάλης Βρετανίας είναι μια ιστορία επανειλημμένων αδικιών και σφετερισμών, με άμεσο σκοπό την εγκαθίδρυση απόλυτης Τυραννίας σε αυτές τις Πολιτείες. Προς απόδειξη αυτών, ας παραθέσουμε τα δεδομένα στον ειλικρινή κόσμο. [...].» Ολόκληρο το κείμενο της Διακήρυξης στο πρωτότυπο (αγγλική γλώσσα) είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://docs.house.gov/meetings/GO/GO00/20220929/115171/HHRG-117-GO00-20220929-SD010.pdf>>.

Αμέσως μετά τη Διακήρυξη –η οποία, σημειωτέον δεν ήταν η πρώτη, καθώς είχε προηγηθεί η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων της Βιργινίας, στις 12 Ιουνίου 1776⁵⁸– ξέσπασε πόλεμος μεταξύ των 13 επαναστατημένων αποικιών και της μητρόπολης Αγγλίας, η οποία υποχρεώθηκε να αναγνωρίσει τις 13 αποικίες με τη Συνθήκη των Παρισίων, το 1783, ως ανεξάρτητο Κράτος, με το όνομα «Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής» (ΗΠΑ). Το Σύνταγμα των ΗΠΑ, το οποίο υιοθετήθηκε το 1787 και που ισχύει μέχρι σήμερα, ανακήρυξε τη χώρα ένωση (ομοσπονδία) πολιτειών και βασίστηκε στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών.

Ειδικότερα, το 1776, συνήλθε η 1η Ηπειρωτική Συνέλευση⁵⁹, η οποία είχε αρμοδιότητα συντονισμού των πολεμικών επιχειρήσεων –ακόμη όχι αρμοδιότητα συλλογής φόρων. Επρόκειτο, λοιπόν, για μια Συνομοσπονδία, δηλαδή μια Ένωση Κυρίαρχων Κρατών. Στις 15 Νοεμβρίου 1777 υιοθετήθηκαν από την Ηπειρωτική Συνέλευση τα «Άρθρα της Συνομοσπονδίας»⁶⁰, μια πρώτη μορφή Συντάγματος, τα οποία όμως τέθηκαν σε ισχύ και για τις 13 επαναστατημένες Πολιτείες την 1η Μαρτίου 1781. Η Συνομοσπονδία διήρκεσε από το 1781 έως το 1787, έτος κατά το οποίο συνεκλήθη η Συντακτική Συνέλευση στη Φιλαδέλφεια⁶¹, η οποία αποσκοπούσε αρχικά στην αναθεώρηση των Άρθρων της Συνομοσπονδίας (ιδίως του τμήματος που ρύθμιζε την Φορολογία). Ωστόσο, καθ' υπέρβαση της εντολής που είχαν λάβει, οι αντιπρόσωποι των Πολιτειών αποφάσισαν να καταρτίσουν ένα σχέδιο Συντάγματος, χωρίς όμως να έχουν μια λογική εθνικής-κρατικής συνείδησης. Ακολούθησε για έναν περίπου χρόνο μια εκστρατεία προπαγάνδας για την κύρωση του σχεδίου (προϋπόθεση για να τεθεί το σχέδιο σε ισχύ ήταν η έγκριση των 9 εκ των 13 Πολιτειών). Το Σύνταγμα τέθηκε σε ισχύ στις 21 Ιουνίου 1788, τα δε πολιτειακά Συντάγματα εξακολούθησαν να ισχύουν. Σήμερα είναι παγκοσμίως ένα από τα αρχαιότερα εν ζωή Συντάγματα.

ii. Η Γαλλική Επανάσταση

Στη Γαλλία η πορεία εξέλιξης του συνταγματισμού και, συνακόλουθα, του αντιπροσωπευτικού συστήματος και του κοινοβουλευτισμού έλαβε εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά συγκριτικά προς εκείνη του αγγλικού πολιτεύματος. Σε αντίθεση με την εξελικτική πορεία που χαρακτηρίζει τον αγγλικό κοινοβουλευτισμό, το γαλλικό πολιτικό σύστημα παρουσιάζει χαρακτηριστικά ρήξης. Σημείο αναφοράς αποτελεί η Γαλλική Επανάσταση του 1789⁶². Η επανάσταση δεν ήταν προσχεδιασμένη από μια ομάδα συνωμοτών, ούτε εκτελέστηκε συντεταγμένα από κάποια μαζική οργάνωση. Αντιθέτως, ήταν μια σειρά γεγονότων, πολλά από τα οποία αποτελούσαν σχεδόν αυθόρμητες αντιδράσεις στο πλαίσιο μη προβλέψιμων αλυσιδωτών εξελίξεων.

Έως το 1789 στη Γαλλία επικρατούσε το Παλαιό Καθεστώς, ένα μοναρχικό, αριστοκρατικό, κοινωνικό και πολιτικό σύστημα, στο οποίο κυριαρχούσαν ο μονάρχης, η αριστοκρατία και ο ανώτερος κλήρος. Η Γαλλία για πολλές δεκαετίες πριν από την Επανάσταση είχε εμπλακεί σε μια σειρά πολεμικών επιχειρήσεων (π.χ. επταετής πόλεμος), που επηρέασαν σημαντικά την οικονομική της κατάσταση, λόγω της διόγκωσης του δανεισμού και της συνακόλουθης πτώσης της πιστοληπτικής ικανότητας του γαλλικού δημοσίου, το οποίο αναγκάστηκε να δανείζεται με υψηλότατο μέσο επιτόκιο. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την κακή σοδειά, οδήγησαν σε εξαθλίωση των μαζών και στην έντονη δυσαρέσκεια των λαϊκών τάξεων. Υπό αυτές τις συνθήκες,

⁵⁸ Βλ. Τσάτσο Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σ. 67.

⁵⁹ Continental Congress.

⁶⁰ Articles of Confederation.

⁶¹ Constitutional Convention ή Philadelphia Convention.

⁶² Για τη Γαλλική Επανάσταση βλ. ενδεικτικά Lefebvre G., Η Γαλλική Επανάσταση, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003.

ο βασιλιάς Λουδοβίκος ΙΣΤ' αποδέχθηκε να συγκληθεί η Συνέλευση των Γενικών Τάξεων τον Μάιο του 1789.

Η γαλλική κοινωνία του 18ου αιώνα ήταν –όπως και σε όλες τις χώρες εκείνη την εποχή– διαρθρωμένη σε τάξεις⁶³. Έτσι, η πρώτη (Α') ιεραρχικά τάξη ήταν ο κλήρος, που αντιπροσώπευε ένα μικρό ποσοστό του πληθυσμού και, μάλιστα, δεν ήταν απλώς μια τάξη, αλλά αποτελούσε την πιο συμπαγή κατηγορία της κοινωνίας και σε επίπεδο «θέσμησης», καθώς διακρινόταν για την ιδιαίτερη ιεραρχία, την πειθαρχία, αλλά και τα «αυτόνομα» δικαιοδοτικά όργανα στα οποία υπάγονταν τα μέλη του (εκκλησιαστικά δικαστήρια). Παράλληλα, η Εκκλησία διατηρούσε τον πλούτο και τα προνόμιά της, τα οποία, εκτός από την οργανωτική ανεξαρτησία, εκτείνονταν και σε επίπεδο φορολογικό, καθώς οι κληρικοί δεν φορολογούνταν, αλλά κατέβαλλαν μια «εθελουσία εισφορά», την οποία πρώτα εισέπρατταν οι ίδιοι μέσω της φορολόγησης των πιστών. Είναι επίσης γεγονός ότι ο κλήρος δεν αποτελούσε μια «αυτοτελή» κοινωνική τάξη, αλλά μια τάξη διεπόμενη από ιεραρχικές δομές, καθώς στους ίδιους τους κόλπους της Εκκλησίας υπήρχαν ιερείς ευγενικής και ταπεινής καταγωγής. Η δεύτερη (Β') ιεραρχικά τάξη ήταν η αριστοκρατία, οι ευγενείς. Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες της εποχής (όχι ωστόσο στη Γαλλία), οι ευγενείς αποτελούσαν οργανωμένο σώμα, καθώς τα μέλη της αριστοκρατίας συνήθιζαν να εγγράφονται σε ειδικούς καταλόγους, ενώ τυχόν παρέκκλιση από την τήρηση κανόνων που καθόριζαν τη συμπεριφορά τους μπορούσε να επιφέρει και έκπτωση από την ιδιότητά τους. Τέλος, υπήρχε η Τρίτη (Γ') Τάξη⁶⁴, μια ανομοιογενής κοινωνική τάξη, η οποία αποτελούνταν από το μη προνομιούχο τμήμα του πληθυσμού (αστοί, έμποροι, τραπεζίτες, εργάτες, αγρότες). Η τρίτη τάξη αποτελούσε το 98% του γαλλικού πληθυσμού εκείνη την εποχή ενώ ο κλήρος και οι ευγενείς μαζί αποτελούσαν μόνο το 2%. Αξίζει να σημειωθεί ότι τον Ιανουάριο του 1789 κυκλοφόρησε ένα φυλλάδιο γραμμένο από τον Ρωμαιοκαθολικό κληρικό Emmanuel Joseph Sieyes, γνωστό και ως Αββά Σιεγιές, με τον τίτλο «Τι είναι η Τρίτη Τάξη;»⁶⁵, όπου ο συγγραφέας αναφέρει τα εξής: «Δεν θα υπεισέλθουμε στο καθεστώς δουλείας, υπό το οποίο ο λαός στέναζε επί τόσα χρόνια, ούτε στην κατάσταση καταπίεσης και εξευτελισμού, στην οποία βρίσκεται ακόμη. Το πολιτικό του καθεστώς έχει αλλάξει· πρέπει να αλλάξει κι άλλο. Είναι καθόλα αδύνατον να αποκτήσει ελευθερία το έθνος ως σώμα, ή έστω και μία μόνον τάξη, αν η Τρίτη Τάξη δεν είναι ελεύθερη. Κάποιος δεν είναι ελεύθερος δια των προνομίων, αλλά δια των δικαιωμάτων των πολιτών, δικαιωμάτων που ανήκουν σε όλους»⁶⁶.

Τον Μάιο του 1789 συνήλθε η Συνέλευση των Γενικών Τάξεων⁶⁷, δηλαδή το σώμα εκείνο, το οποίο απαρτιζόταν από τους εκπροσώπους των τριών βασικών τάξεων, οι οποίες συγκροτούσαν τη γαλλική κοινωνία⁶⁸. Στα τέλη Ιουνίου, υπό τον φόβο του επαναστατικού αναβρασμού, οι εκπρόσωποι της Τρίτης Τάξης αυτοανακηρύχθηκαν σε Συντακτική Εθνοσυνέλευση⁶⁹. Ακολούθησε μια αλυσιδωτή σειρά γεγονότων που οδήγησαν στην υιοθέτηση της *Διακήρυξης των*

⁶³ Βλ. Ζώη Γ., Δίκαιο της Ανάγκης, κατάσταση πολιορκίας και έκτακτη νομοθετική διαδικασία, ό.π., σ. 138 επ.

⁶⁴ Tiers état.

⁶⁵ Qu'est-ce que le tiers-état?. Κυκλοφορεί σε ελληνική μετάφραση Στεφοπούλου Φροσύνα, Εκδόσεις Παπαζήση & Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου-Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2016.

⁶⁶ Το απόσπασμα παρατίθεται αυτούσιο από Κανελλοπούλου - Μαλούχου Ν., Συνταγματική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ό.π., σ. 143.

⁶⁷ Etats Généraux.

⁶⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι η τελευταία φορά που είχε συνέλθει η Συνέλευση των Γενικών Τάξεων ήταν 175 χρόνια νωρίτερα, το 1614, ενώ κύριο χαρακτηριστικό ήταν η υποεκπροσώπηση της Τρίτης Τάξης έναντι των άλλων δύο, καθώς από τα 1139 μέλη της Συνέλευσης, τα 291 εκπροσωπούσαν τον Κλήρο, τα 270 τους ευγενείς και μόλις 578 μέλη εκπροσωπούσαν την Τρίτη Τάξη.

⁶⁹ Assemblée nationale constituante.

*Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη*⁷⁰ της 26ης Αυγούστου 1789 και, λίγο αργότερα, στα τρία επαναστατικά Συντάγματα του 1791, του 1793 και του 1795. Ενδεικτικά, στο Προοίμιο της Διακήρυξης αναφέρονται τα εξής: «*Διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη (26 Αυγούστου 1789)- Οι αντιπρόσωποι του γαλλικού λαού, αφού συγκρότησαν Εθνική Συνέλευση, επειδή πιστεύουν ότι η άγνοια, η λήθη και η περιφρόνηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι οι αποκλειστικοί λόγοι της κοινής δυστυχίας και της διαφθοράς των κυβερνήσεων, αποφάσισαν να εκθέσουν σε μια επίσημη διακήρυξη τα φυσικά, αναπαλλοτρίωτα και ιερά δικαιώματα του ανθρώπου με τελικό σκοπό αυτή η διακήρυξη, μια και θα βρίσκεται συνέχεια μπροστά στα μάτια του κοινωνικού σώματος, να υπενθυμίζει σε όλους αδιάκοπα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους. Ακόμη σκοπεύει να καταστήσει τις αποφάσεις της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας περισσότερο σεβαστές, μια και θα μπορούν σε κάθε περίπτωση να συγκρίνονται με τον τελικό στόχο του κάθε πολιτικού θεσμού. Τέλος, η διακήρυξη αυτή αποβλέπει να στρέψει τις διεκδικήσεις των πολιτών, που θα στηρίζονται πια σε απλές αρχές και αναμφισβήτητες, προς τη στήριξη του Συντάγματος και προς το γενικό καλό*»⁷¹.

Με τα Συντάγματα αυτά καταργήθηκε το Παλαιό Καθεστώς και καθιερώθηκε νέο σύστημα διακυβέρνησης με κεντρικό τον ρόλο του Κοινοβουλίου, στο οποίο κυριαρχούσε η Τρίτη Τάξη. Με τα Συντάγματα της Γαλλικής Επανάστασης (πρώτα με εκείνο του 1791 που καθιέρωνε τη Συνταγματική Μοναρχία και αργότερα με εκείνα του 1793 και 1795, που καθιέρωναν την αβασίλευτη Δημοκρατία, μετά την καρατόμηση του βασιλιά), εδραιώθηκε το αντιπροσωπευτικό σύστημα στη Γαλλία. Το Κοινοβούλιο, ως όργανο εκπροσώπησης της λαϊκής κυριαρχίας, στα πλαίσια της νέας πολιτειακής πραγματικότητας αποτελεί έκφραση της «γενικής βούλησης»⁷², όπως η έννοια αυτή είχε διαμορφωθεί από τον Ελβετό φιλόσοφο Jean-Jacques Rousseau. Η γενική βούληση δεν αποτελεί ένα θέσφατο του μονάρχη, αλλά τη θέληση της Βουλής που εκπροσωπεί το σύνολο του λαού. Παράλληλα, βασικό προϊόν του αντιπροσωπευτικού σώματος είναι ο νόμος, ο οποίος ενσαρκώνει τη λαϊκή βούληση και δεν προσβάλλεται. Από την άποψη αυτή, ο νόμος δεν μπορεί να προσπελαστεί ούτε από τον βασιλιά, ούτε από τα όργανα που εκείνος ορίζει, ήτοι τα δικαστήρια. Για τον λόγο αυτό, μέχρι πρόσφατα, στη γαλλική θεωρία ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων ήταν πρωτίστως προληπτικός και όχι κατασταλτικός. Δεν είναι τυχαίο ότι στην επαναστατημένη Γαλλία κυριάρχησε ένα σύστημα «Κυβερνώσας Βουλής» ιδίως κατά το πιο ριζοσπαστικό στάδιο της Επανάστασης, ουσιαστικά την εξουσία ασκούσαν διάφορες επιτροπές της Συνέλευσης. Με τον τρόπο αυτό, καθιερώθηκε στη Γαλλία η αρχή της πρωταρχίας του νομοθέτη. Μετά το 1799 και την επικράτηση του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, η Γαλλία πέρασε από ένα στάδιο αλλεπάλληλων πολιτειακών κρίσεων.

Πάντως, σε όλα τα γαλλικά επαναστατικά κείμενα της περιόδου 1789-1795, δηλαδή τόσο στη Διακήρυξη, όσο και στα τρία Συντάγματα, αποτυπώνονται με τον πιο εύγλωττο τρόπο όλες οι φάσεις της Επανάστασης⁷³. Έτσι, μολονότι η Διακήρυξη της 26ης Αυγούστου 1789 –που αποτέλεσε προϊόν συμβιβασμού μεταξύ των (περισσοτέρων από 1.000) μελών της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης⁷⁴– κάνει ρητά λόγο για «*τα φυσικά, αναπαλλοτρίωτα και ιερά δικαιώματα του*

⁷⁰ Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen.

⁷¹ Ολόκληρο το κείμενο της διακήρυξης στο πρωτότυπο (γαλλική γλώσσα) είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>>.

⁷² Volonté générale.

⁷³ Βλ. Ridola P., Τα θεμελιώδη δικαιώματα στην ιστορική εξέλιξη του Συνταγματισμού, ό.π., σ. 32-33.

⁷⁴ Βλ. Παπασπύρου Ν., Τα μονοπάτια του ευρωπαϊκού συνταγματισμού, ό.π., σ. 94.

ανθρώπου», παραπέμποντας έτσι στην παράδοση του Φυσικού Δικαίου, κάτι που επαναλαμβάνεται και σε άλλες διατάξεις της⁷⁵, στην πορεία παρατηρείται μια σταδιακή μεταστροφή του θεμελίου των δικαιωμάτων, με τη θετικιστική έννοια του όρου. Με άλλα λόγια, τα δικαιώματα δεν γίνονται δεκτά ως αυθύπαρκτα στο πλαίσιο του Φυσικού Δικαίου, αλλά υφίστανται ως στοιχεία που υπάγονται λειτουργικά στο πλαίσιο της συνταγματικής τάξης, δηλαδή στο πλαίσιο του θετικού δικαίου. Ο βασικός λόγος που εξηγεί τη φυσικοδικαϊκή θεμελίωση των δικαιωμάτων στη Διακήρυξη του 1789 ήταν η βούληση των μετριοπαθών μελών της Εθνοσυνέλευσης⁷⁶ που διέθεταν την πλειοψηφία μέχρι την πτώση του βασιλιά. Συνεπώς, η Διακήρυξη του 1789, όχι μόνο επιδίωκε τη νομιμοποίηση της νέας τάξης, αλλά αντιλαμβάνονταν τα δικαιώματα ως αξίες, που μπορούσαν να καταστούν αντικείμενα ερμηνείας δυνάμει ακριβώς αυτής της νέας τάξης⁷⁷. Ενδεικτική πάντως είναι η διατύπωση του άρθρου 16 της Διακήρυξης, το οποίο όριζε ότι: *«Κάθε κοινωνία η οποία δεν έχει εξασφαλίσει τα δικαιώματα των πολιτών της και δεν έχει καθορίσει με ακρίβεια τη διάκριση των εξουσιών, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει Σύνταγμα»*.

Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να παροράται ότι ο αμυντικός χαρακτήρας των δικαιωμάτων – σε αντίθεση με την αντίστοιχη αμερικανική εκδοχή– φαίνεται να υποβαθμίζεται στο μέτρο που εισάγεται το κριτήριο της «γενικής βούλησης», υπό την επιρροή ιδεών αναγόμενων στο «Κοινωνικό Συμβόλαιο» και τον Rousseau, κάτι που αποτυπώνεται πιο εύγλωττα στο Σύνταγμα του 1791, όπου η κυριαρχία του νόμου αναγνωρίζεται ως έκφραση της γενικής βούλησης, με την επισήμανση ότι: *«Η κυριαρχία είναι μία, αδιαίρετη, αναπαλλοτρίωτη και αμετάκλητη. Ανήκει στο έθνος· κανένα τμήμα του λαού ούτε κανένα άτομο δεν μπορεί να αναλάβει την άσκηση της»* (Τίτλος ΙΙΙ, άρθρο 1). Από την άποψη αυτήν, η επίκληση της γενικής βούλησης αποτελούσε μια ιστορικά ατελή εγγύηση των δικαιωμάτων⁷⁸.

Το Σύνταγμα των Ιακωβίνων της 24ης Ιουνίου 1793⁷⁹, που καθιέρωνε αβασίλευτη Δημοκρατία⁸⁰ και αποτέλεσε το πιο ριζοσπαστικό κείμενο της Επανάστασης, αποτελούνταν από μια «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη»⁸¹ και από μια «Συνταγματική Πράξη»⁸², και έδινε μεγαλύτερη έμφαση στην έννοια της ισότητας και είχε περισσότερο κοινωνικό προσανατολισμό. Ωστόσο, οι συγκυρίες της εποχής δεν επέτρεψαν την εφαρμογή του Συντάγματος αυτού, το οποίο αντικαταστάθηκε από το μετριοπαθέστερο Σύνταγμα του 1795⁸³,

⁷⁵ Βλ. π.χ., το άρθρο 2 της Διακήρυξης, σύμφωνα με το οποίο: *«Σκοπός κάθε πολιτικής ένωσης αποτελεί η διατήρηση των φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τα δικαιώματα αυτά είναι η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στη βία»*.

⁷⁶ Επρόκειτο για τη Συντακτική Εθνοσυνέλευση (Assemblée nationale constituante), η θητεία της οποίας διήρκεσε από τις 9 Ιουλίου 1789 έως τις 30 Σεπτεμβρίου 1791. Τη διαδέχθηκε η Νομοθετική Εθνοσυνέλευση (Assemblée nationale législative), η θητεία της οποίας διήρκεσε από την 1η Οκτωβρίου 1791 έως τις 21 Σεπτεμβρίου 1792, η σύνθεση της οποίας αποτελείτο από 345 εκπροσώπους του «Κέντρου», 264 της «Δεξιάς» και 136 της «Αριστεράς».

⁷⁷ Lefebvre G., Η Γαλλική Επανάσταση, ό.π., σ. 153-156.

⁷⁸ Βλ. ενδεικτικά Gauchet M., La révolution des Droits de l'Homme, Gallimard, Paris, 1989, σ. 201.

⁷⁹ Ολόκληρο το κείμενο στο πρωτότυπο (γαλλική γλώσσα) είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-24-juin-1793>>.

⁸⁰ République.

⁸¹ Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen.

⁸² Acte constitutionnel.

⁸³ Σύνταγμα της 5ης Φρουκτιδोर του Έτους ΙΙΙ.

που διακρινόταν για τη δυσπιστία του απέναντι στο λαό⁸⁴ και συνοδευόταν από μια νέα Διακήρυξη Δικαιωμάτων (22 άρθρα) καθώς και υποχρεώσεων (9 άρθρα)⁸⁵.

B. Από το φιλελεύθερο κράτος του 19ου αιώνα στο κοινωνικό κράτος του 20ου αιώνα και την εποχή της παγκοσμιοποίησης: Τυπολογία των δικαιωμάτων

1. Τα ατομικά δικαιώματα ή δικαιώματα πρώτης γενιάς

Η περίοδος που ξεκίνησε με τις μεγάλες επαναστάσεις του 18ου αιώνα, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, με ποικίλες διακυμάνσεις, ολοκληρώθηκε με τον Α' παγκόσμιο πόλεμο (1914-1918) και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η εποχή που παγίωσε τη λεγόμενη πρώτη γενιά των δικαιωμάτων. Βασικότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της περιόδου είναι η σταδιακή επικράτηση της πολιτειακής οργάνωσης του αστικού κράτους, η οποία, ωστόσο, δεν ήταν ευθύγραμμη, αν ληφθούν υπόψη οι δοκιμασίες της. Άλλωστε, στην Ευρώπη, μετά την πτώση του Μ. Ναπολέοντα, οι αντιδραστικές δυνάμεις επανήλθαν στο προσκήνιο, καθώς με το Συνέδριο της Βιέννης (1814-1815)⁸⁶, τέθηκαν οι βάσεις, όχι μόνο των διεθνών ισορροπιών, αλλά και επιλέχθηκε και ένας αντιδραστικός πολιτικός προσανατολισμός που στηρίχθηκε στην παλινόρθωση των μοναρχιών και των παλαιών αριστοκρατιών, κάτι που επιβεβαιώθηκε λίγο αργότερα, με την ίδρυση της «Ιεράς Συμμαχίας»⁸⁷. Παράλληλα, και σε θεωρητικό-φιλοσοφικό επίπεδο, αναδύθηκαν οι θέσεις του λεγόμενου Αντιδιαφωτισμού, που εξακολούθησαν να καλλιεργούνται και τα επόμενα χρόνια, όσο το αστικό κράτος αντιμετώπιζε νέους κινδύνους, προερχόμενους από την εργατική τάξη, αυτή τη φορά· οι θέσεις αυτές εκφράστηκαν από στοχαστές, όπως οι Γάλλοι Joseph de Maistre (1753-1821) και Louis de Bonald (1754-1840) και ο –λίγο μεταγενέστερος– Ισπανός Juan Donoso Cortés (1809-1853)⁸⁸. Διόλου τυχαία, από τις θέσεις των ανωτέρω στοχαστών επηρεάστηκε, στις αρχές του 20ού αιώνα ο Γερμανός θεωρητικός του ολοκληρωτισμού και υποστηρικτής της αποφασιοκρατίας, Carl Schmitt (1888-1985).

Ανεξάρτητα, πάντως, από τη συντηρητική στροφή που παρατηρήθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα, ακόμα και μετά την παλινόρθωση των Βουρβόνων στη Γαλλία (1814), ουδείς διανοήθηκε σοβαρά να ανατρέψει το σύστημα θεμελιωδών δικαιωμάτων που είχε εγκαινιαστεί μέσα από τις Διακηρύξεις της Γαλλικής Επανάστασης. Έτσι, για παράδειγμα, η Συνταγματική Χάρτα της 4^{ης} Ιουνίου 1814⁸⁹, που καθιέρωνε πολίτευμα Συνταγματικής Μοναρχίας, περιλάμβανε (άρθρα 1-12) κατάλογο δικαιωμάτων των Γάλλων πολιτών, υπό τον τίτλο: «Δημόσιο Δίκαιο των Γάλλων»⁹⁰, κάτι το οποίο επρόκειτο να μιμηθούν –σχεδόν κατά γράμμα– και τα πρώτα ελληνικά επαναστατικά Συντάγματα.

⁸⁴ Βλ. Χρυσόγονο Κ., Πολιτειολογία, ό.π., σ. 444.

⁸⁵ Ολόκληρο το κείμενο στο πρωτότυπο (γαλλική γλώσσα) είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-5-fructidor-an-iii>>.

⁸⁶ Congrès de Vienne ή Wiener Kongress. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Chapman T., The Congress of Vienna 1814-1815, Origins, processes and results, Routledge, London - New York 1998.

⁸⁷ Heilige Allianz. Επρόκειτο για συνθήκη που υπέγραψαν στο Παρίσι, στις 14/26 Σεπτεμβρίου 1815 η τσαρική Ρωσία, η Αυστρία και η Πρωσσία, ενώ λίγο μετά προσχώρησε και η Αγγλία.

⁸⁸ Για τις θεωρίες αυτές βλ. ενδεικτικά Ζώη Γ., Δίκαιο της Ανάγκης, κατάσταση πολιορκίας και έκτακτη νομοθετική διαδικασία, ό.π., σ. 173 επ.

⁸⁹ Ολόκληρο το κείμενο στο πρωτότυπο (γαλλική γλώσσα) είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-4-juin-1814>>.

⁹⁰ Droit public des Français.

Στη Γαλλία, η οποία κατά τον 19ο αιώνα γνώρισε μία εξαιρετικά γρήγορη εναλλαγή συνταγματικών θεσμών, τουλάχιστον μέχρι την κήρυξη της Γ΄ Δημοκρατίας, μετά την ήττα της στον γαλλοπρωσικό πόλεμο (1870-1871), επηρεάστηκε αντίστοιχα και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Έτσι, με την Επανάσταση του Ιουλίου 1830, ο βασιλιάς Κάρολος Ι΄ αναγκάστηκε να απομακρυνθεί από τον θρόνο, λόγω των αυταρχικών του τάσεων, και αντικαταστάθηκε από τον εξάδελφό του, Λουδοβίκο-Φίλιππο του οίκου της Ορλεάνης, ενώ, στις 14 Αυγούστου 1830 τέθηκε σε ισχύ η τροποποιημένη Συνταγματική Χάρτα⁹¹, η οποία περιόρισε τις εξουσίες του βασιλιά και τα προνόμια των ευγενών, οι οποίοι διατηρούσαν τους τίτλους τους χωρίς να απαλλάσσονται των υποχρεώσεών τους έναντι του Κράτους⁹², αν και δεν επέφερε σημαντικές μεταβολές σε ό,τι αφορούσε τα πολιτικά δικαιώματα. Σπουδαιότερες ίσως συνεισφορές της Συνταγματικής Χάρτας του 1830 ήταν η διακήρυξη ότι ο καθολικισμός δεν ήταν πλέον η επίσημη κρατική θρησκεία, αλλά απλώς η «*θρησκεία που πρεσβεύει η πλειοψηφία των Γάλλων*»⁹³, η κατάργηση της λογοκρισίας στον Τύπο⁹⁴ και –σε μια κίνηση συμβολικής σημασίας– η επαναφορά της επαναστατικής γαλλικής τρίχρωμης σημαίας ως επίσημου κρατικού συμβόλου (άρθρο 67). Για τους λόγους αυτούς, ο βασιλιάς Λουδοβίκος-Φίλιππος έμεινε γνωστός ως ο «αστός μονάρχης», αν και οι περιορισμοί των πολιτικών δικαιωμάτων της πλειοψηφίας των Γάλλων πολιτών και η εύνοια υπέρ των οικονομικά ισχυρότερων τάξεων οδήγησε στην Επανάσταση του Φεβρουαρίου 1848, που ανέτρεψε τη μοναρχία και σηματοδότησε την έναρξη της βραχύβιας Β΄ Γαλλικής Δημοκρατίας, καρπός της οποίας υπήρξε το Σύνταγμα της 4^{ης} Νοεμβρίου 1848, που καθιέρωνε πολίτευμα αβασίλευτης δημοκρατίας⁹⁵.

Στη Γερμανία δεν παρατηρήθηκε αντίστοιχη εξέλιξη, παρά μόνο καθυστερημένα. Μολονότι η Γερμανική Ομοσπονδιακή Πράξη που συμφωνήθηκε στο Συνέδριο της Βιέννης το 1815 περιλάμβανε ορισμένες επιμέρους εγγυήσεις ελευθεριών, αυτές παρέμειναν μεμονωμένες και διατυπώθηκαν ως παραχωρήσεις των πριγκίπων του Ράιχ και των ελεύθερων πόλεων. Μόνο τα πρώιμα συνταγματικά κείμενα ορισμένων (νότιων) γερμανικών κρατών από το 1818 και μετά περιλάμβαναν, υπό την επιρροή των γαλλικών συνταγματικών κειμένων και διακηρύξεων, εκτεταμένα δικαιώματα ελευθερίας, ορισμένα εκ των οποίων εντοπίζονται και σήμερα σε παρόμοια μορφή στο ισχύον γερμανικό Σύνταγμα. Μόνο το Σύνταγμα της Εκκλησίας του Αγίου Παύλου (1849)⁹⁶ περιλάμβανε για ολόκληρη τη Γερμανία το υπ' αριθμ. VI Τμήμα, το οποίο ήταν αφιερωμένο στην κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, και έφερε τον τίτλο «*Τα θεμελιώδη*

⁹¹ Ολόκληρο το κείμενο στο πρωτότυπο (γαλλική γλώσσα) είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-14-aout-1830>>.

⁹² Ενδεικτικά, το άρθρο 62 όριζε ότι: «*Η παλαιά αριστοκρατία ανακτά τους τίτλους της, η νέα διατηρεί τους δικούς της. Ο βασιλιάς ανακηρύσσει ευγενείς κατά βούληση· όμως τους απονέμει μόνο τίτλους και τιμές, χωρίς καμία απαλλαγή από τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις της κοινωνίας*».

⁹³ Ακριβέστερα, το άρθρο 6 όριζε ότι: «*Οι ιερείς της καθολικής, αποστολικής και ρωμαϊκής εκκλησίας, την οποία πρεσβεύει η πλειοψηφία των Γάλλων, καθώς και οι ιερείς των άλλων χριστιανικών δογμάτων, λαμβάνουν μισθούς από το Δημόσιο Ταμείο*».

⁹⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 7: «*Οι Γάλλοι έχουν το δικαίωμα να εκφράζουν δημόσια και διά του Τύπου τις απόψεις τους, υπό την προϋπόθεση ότι τηρούν τους νόμους. - Η λογοκρισία δεν επιτρέπεται να επανεισαχθεί*».

⁹⁵ Ολόκληρο το κείμενο στο πρωτότυπο (γαλλική γλώσσα) είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-ii-republique>>.

⁹⁶ Για το Σύνταγμα αυτό βλ. ενδεικτικά Kühne J.-D., Die Reichsverfassung der Paulskirche; Vorbild und Verwirklichung im späteren deutschen Rechtsleben, Luchterhand, 1998. Ολόκληρο το κείμενο του Συντάγματος είναι διαθέσιμο στη γερμανική γλώσσα, στον ιστότοπο του Πανεπιστημίου του Würzburg: <<https://www.jura.uni-wuerzburg.de/professoren/professoren-im-ruhestand/dreier-horst/verfassungsdokumente-von-der-magna-carta-bis-ins-20-jahrhundert/verfassung-des-deutschen-reichs-vom-28-maerz-1849/>>.

δικαιώματα του γερμανικού λαού»⁹⁷. Αυτό το Τμήμα των θεμελιωδών δικαιωμάτων ίσχυσε ως νόμος του Ράιχ από τον Δεκέμβριο του 1848 έως τον Αύγουστο του 1851, ενώ το ίδιο το Σύνταγμα της Εκκλησίας του Αγίου Παύλου δεν τέθηκε ποτέ σε ισχύ. Πέραν αυτής της σύντομης περιόδου ισχύος του Τμήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ωστόσο, το Σύνταγμα της Εκκλησίας του Αγίου Παύλου άσκησε καθοριστική επίδραση στην εξέλιξη του γερμανικού συνταγματισμού, καθώς όλα τα μεταγενέστερα Συντάγματα, συμπεριλαμβανομένου του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης του 1949, βασίζονται από πολλές απόψεις στο Σύνταγμα της Εκκλησίας του Αγίου Παύλου, με αποτέλεσμα ακόμη και σήμερα, μεμονωμένα άρθρα του Θεμελιώδους Νόμου να έχουν την ίδια διατύπωση με αυτά του Συντάγματος της Εκκλησίας του Αγίου Παύλου.

Ούτε το Σύνταγμα της Βόρειας Γερμανικής Ομοσπονδίας (1867), ούτε το Σύνταγμα του Ράιχ του 1871 έφεραν καινοτομίες στην εξέλιξη των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αμφότερα τα Συντάγματα παρέλειπαν εντελώς το κεφάλαιο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθώς η κρατική ενότητα θεωρούνταν προτεραιότητα έναντι της ελευθερίας. Ενώ επικρατούσε ακόμη συναίνεση αναφορικά προς την ανάγκη της ενοποίησης της Γερμανίας, η οποία τελικώς επήλθε μετά την ήττα της Γαλλίας στον γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870-1871⁹⁸, τα κόμματα ήταν διχασμένα στο ζήτημα των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Για πρώτη φορά, μόνο το Σύνταγμα της Βαϊμάρης (WRV) του 1919 περιλάμβανε θεμελιώδη δικαιώματα που ίσχυαν σε ολόκληρη τη Γερμανία και ήταν εν μέρει ιδιαίτερος εκτεταμένα.

2. Η εμφάνιση και η εξέλιξη των κοινωνικών δικαιωμάτων ή δικαιωμάτων δεύτερης γενιάς

Παρά το γεγονός ότι ψήγματα κοινωνικών δικαιωμάτων εντοπίζονται ήδη σε πρώιμες μορφές κοινωνικής και πολιτειακής οργάνωσης, μία πρώτη –έστω και αρκετά αόριστη– εκδοχή συνταγματικής πρόβλεψης εντοπίζεται στη γαλλική Διακήρυξη Δικαιωμάτων που συνόδευε το επαναστατικό Σύνταγμα των Ιακωβίνων του 1793. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αφορούσαν τα δικαιώματα στην κοινωνική πρόνοια, την εργασία και τη δημόσια εκπαίδευση⁹⁹ που καθιερώνονταν στα άρθρα 21 και 22 που όριζαν ότι: «*Η δημόσια κοινωνική πρόνοια αποτελεί ιερό καθήκον. Η κοινωνία οφείλει να εξασφαλίζει τα προς το ζην στους άτυχους πολίτες, είτε παρέχοντάς τους εργασία, είτε εξασφαλίζοντας τα μέσα διαβίωσης σε όσους δεν είναι σε θέση να εργαστούν*» και «*Η εκπαίδευση είναι ανάγκη όλων. Η κοινωνία πρέπει να προάγει με όλες τις δυνάμεις της την πρόοδο της δημόσιας λογικής και να καταστήσει την εκπαίδευση προσιτή σε όλους τους πολίτες*» αντίστοιχα. Το γεγονός, όμως ότι η Συμβατική Εθνοσυνέλευση που είχε υιοθετήσει το ανωτέρω Σύνταγμα, προχώρησε σύντομα σε αναστολή της ισχύος του, λόγω των έκτακτων περιστάσεων που οφείλονταν στις εξωτερικές και εσωτερικές απειλές, κατέστησαν τις ανωτέρω διατάξεις κενά γράμματα, ενώ, λίγο αργότερα, μετά την ανατροπή των Ιακωβίνων το 1794 και την επικράτηση των συντηρητικότερων, το νέο Σύνταγμα του 1795 δεν επανέλαβε αντίστοιχες διατάξεις.

Η επόμενη περίπτωση πρόβλεψης θεσμών κοινωνικής προστασίας εντοπίζεται στο Σύνταγμα της Β' Γαλλικής Δημοκρατίας (1848), το οποίο περιλάμβανε μία διάταξη εγγυητική για ορισμένα κοινωνικά δικαιώματα, η υιοθέτηση της οποίας προκάλεσε οξύτατες αντιδράσεις εκ μέρους της συντηρητικής πτέρυγας των μελών της Εθνοσυνέλευσης, που επιστράτευσε τα –διαχρονικά

⁹⁷ Die Grundrechte des deutschen Volkes.

⁹⁸ Για τις συνθήκες της γερμανικής ενοποίησης, αλλά και το γενικότερο περιβάλλον (και σε διεθνές επίπεδο) βλ. ενδεικτικά Hobsbawm E. J., Η Εποχή του Κεφαλαίου, MIET, Αθήνα 2003, σ. 110 επ.

⁹⁹ Βλ. Χρυσόγονο Κ., Πολιτειολογία, 2 έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2020, σ. 443.

έκτοτε– επιχειρήματα όσων αντιτίθενται στην κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων¹⁰⁰. Η επίμαχη διάταξη ήταν εκείνη του άρθρου 13, η οποία όριζε τα εξής: «*Το Σύνταγμα εγγυάται στους πολίτες την ελευθερία της εργασίας και της βιομηχανίας. Η κοινωνία προάγει και ενθαρρύνει την ανάπτυξη της εργασίας μέσω της δωρεάν πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, της επαγγελματικής κατάρτισης, των ισότιμων σχέσεων μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου, των ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας και πίστωσης, των γεωργικών ιδρυμάτων, των εθελοντικών ενώσεων, καθώς και μέσω της δημιουργίας, από το κράτος, τις περιφέρειες και τους δήμους, δημοσίων έργων κατάλληλων για την απασχόληση των ανέργων· παρέχει βοήθεια σε εγκαταλελειμμένα παιδιά, σε ανάπηρους και σε ηλικιωμένους χωρίς πόρους, τους οποίους οι οικογένειές τους δεν μπορούν να συντηρήσουν*». Παρά τον εξαιρετικά προοδευτικό προσανατολισμό της εν λόγω διάταξης, στην πράξη αυτή δεν εφαρμόστηκε, δεδομένου ότι και οι μετριοπαθείς αντιμοναρχικοί αντιπρόσωποι που την υπερψήφισαν αποσκοπούσαν περισσότερο στην απορρόφηση των μετεπαναστατικών κραδασμών και της πιθανότητας μιας νέας επαναστατικής κίνησης, η οποία, ωστόσο, είχε ήδη εμφανιστεί τον Ιούνιο του 1848, δηλαδή πέντε μήνες πριν από την υιοθέτηση του Συντάγματος¹⁰¹. Πάντως, το ίδιο το Σύνταγμα του 1848 αποδείχτηκε εξαιρετικά βραχύβιο, καθώς, λίγο μετά την θέση του σε ισχύ, τον Δεκέμβριο του 1851, καταργήθηκε από τον Λουδοβίκο-Ναπολέοντα Βοναπάρτη, ανιψιό του Μεγάλου Ναπολέοντα, ο οποίος είχε αναδειχθεί λίγο νωρίτερα Πρόεδρος της Δημοκρατίας, με άμεση εκλογή από τον λαό¹⁰². Αμέσως μετά, κηρύχθηκε η Β΄ Αυτοκρατορία, το τελευταίο μοναρχικό καθεστώς που επικράτησε στη Γαλλία και κατέρρευσε υπό το βάρος της ήττας των Γάλλων από τους Πρώσους το 1871.

Πάντως, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η συνταγματική κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων ήταν ελάχιστη έως ανύπαρκτη, δεδομένου ότι κυριαρχούσε το κλασικό μοντέλο του φιλελεύθερου αστικού κράτους. Ωστόσο, η εκβιομηχάνιση και η προλεταριοποίηση μεγάλου μέρους πληθυσμών που μετακινούνταν από τις αγροτικές προς τις αστικές περιοχές, προκάλεσαν σοβαρότατο κοινωνικό πρόβλημα που επιδειωνόταν όσο οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας του προλεταριάτου εξακολουθούσαν να είναι άθλιες. Από την άλλη πλευρά, η επέκταση του πληθυσμού των εργατών πέριξ των μεγάλων αστικών κέντρων και η σταδιακή ταξική τους συνειδητοποίηση, κατέστησε το εργατικό κίνημα μια πραγματικά τεράστια πολιτική δύναμη, η οποία βρήκε την έκφρασή της μέσα από συλλογικούς αγώνες, μέσα από την οργάνωσή του σε εργατικές ενώσεις και συνδικάτα και με την ίδρυση των πρώτων εργατικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, που έκαναν ακριβώς εκείνη την εποχή την πρώτη τους εμφάνιση. Η απόπειρα πολλών ευρωπαϊκών κυβερνήσεων να ανακόψουν την εξέλιξη του εργατικού κινήματος μέσω της λήψης μέτρων κοινωνικών παροχών, τουλάχιστον μέσω της κοινής

¹⁰⁰ Βλ. Χρυσόγονο Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σ. 22 επ.

¹⁰¹ Η απόφαση της Εθνοσυνέλευσης (Επιτροπή του Comte de Falloux) να προβεί σε κατάργηση των «εθνικών εργαστηρίων» απασχόλησης ανέργων οδήγησε στην προλεταριακή εξέγερση του Ιουνίου 1848 (Les journées de Juin), η οποία κατεστάλη. Για την εργατική επανάσταση του Ιουνίου 1848, βλ. Marx K./Engels F., Η Επανάσταση του Ιουνίου, στο Ιδίον, Για τη Γαλλική Επανάσταση, (Επιλογή κειμένων: Μηλιός Γ., μτφρ. Χριστίνα Γιαννούλη/ Δημήτρης Δημούλης) Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1990, σ. 29 επ.

¹⁰² Ο Napoleon III ή Charles-Louis Napoléon Bonaparte (1808-1873), ανιψιός του Μ. Ναπολέοντα, αναδείχτηκε στις εκλογές της 10-11 Δεκεμβρίου 1848 Πρόεδρος της Β΄ Γαλλικής Δημοκρατίας, σύμφωνα με το άρθρο 46 του Συντάγματος του 1848, με το συντριπτικό ποσοστό 74,3% των ψήφων, αλλά λίγο αργότερα, στις 2 Δεκεμβρίου 1851 αυτοανακηρύχθηκε πραξικοπηματικά Αυτοκράτορας καταργώντας το Σύνταγμα του 1848. Η πολιτειακή αυτή μεταβολή «επικυρώθηκε» στις 20-21 Δεκεμβρίου 1851 με δημοψήφισμα από το 92,0% των ψηφοφόρων.

νομοθεσίας¹⁰³, δεν απέτρεψε ούτε την περαιτέρω ενίσχυση του εργατικού κινήματος, ούτε τη ριζοσπαστικοποίηση ενός μέρους του, υπό την επιρροή των μαρξιστικών θεωριών¹⁰⁴.

Μετά το ξέσπασμα του Α΄ παγκοσμίου πολέμου (1914) και ιδίως, μετά την εκδήλωση της Οκτωβριανής επανάστασης στη Ρωσία, την κατάρρευση του τσαρικού καθεστώτος και την κατάληψη της εξουσίας από τους μπολσεβίκους, το 1917, υπό τον φόβο της εξάπλωσης του εργατικού επαναστατικού κινήματος στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, τα κοινωνικά δικαιώματα ή δικαιώματα δεύτερης γενιάς¹⁰⁵, πέρασαν σε ένα νέο στάδιο συνταγματικής κατοχύρωσης, έστω και σε διακηρυκτικό επίπεδο, δεδομένης της αμφίβολης κανονιστικής τους δεσμευτικότητας¹⁰⁶, καθώς τόσο τα φιλελεύθερα κόμματα, όσο και οι Σοσιαλδημοκράτες συμφωνούσαν καταρχήν στην ανάγκη διατήρησης του κοινοβουλευτικού πλαισίου, οι μεν με την ελπίδα ότι δεν θα μεταβάλλονταν σοβαρά οι δομές του κλασικού φιλελεύθερου κράτους, οι δε με την προσδοκία ότι στο πλαίσιο της θεωρίας του εξελικτικού σοσιαλισμού¹⁰⁷, θα επερχόταν ένας μετασχηματισμός μέσω της δημοκρατικής οδού. Από την άποψη αυτή, σταθμός στην ιστορία της εξέλιξης των κοινωνικών δικαιωμάτων ήταν το πρώτο δημοκρατικό γερμανικό Σύνταγμα, το Σύνταγμα της Βαϊμάρης της 11ης Αυγούστου 1919¹⁰⁸, το οποίο περιείχε έναν εντυπωσιακό κατάλογο θεμελιωδών δικαιωμάτων, με έμφαση στα κοινωνικά δικαιώματα, γεγονός που προκάλεσε τον θαυμασμό σπουδαίων θεωρητικών, ακόμα και έξω από τα όρια της Γερμανίας¹⁰⁹. Άλλωστε, οι εμπνευστές του Συντάγματος αυτού, αποτυπώνοντας το πνεύμα της επανάστασης του Νοεμβρίου 1918, φιλοδοξούσαν να συνδυάσουν την ασφάλεια της κλασικής φιλελεύθερης νομικής σκέψης με τις απαραίτητες κοινωνικές προεκτάσεις μιας σύγχρονης –για τα δεδομένα της εποχής– πολιτειακής οργάνωσης¹¹⁰. Πάντως, παρά την τραγική κατάληξη της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και τον εφιάλτη της ναζιστικής βαρβαρότητας, μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, τα περισσότερα Συντάγματα, όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά και σε άλλες χώρες του κόσμου, κατοχύρωσαν –σε μικρότερο ή μεγαλύτερο– βαθμό κοινωνικά δικαιώματα.

3. Τα δικαιώματα αλληλεγγύης ή δικαιώματα τρίτης γενιάς

¹⁰³ Βλ. Κατρούγκαλο Γ., Τα Κοινωνικά δικαιώματα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, σ. 15 επ.

¹⁰⁴ Ιδίως, μετά την έκδοση και κυκλοφορία, το 1847, του εμβληματικού έργου των Karl Marx και Friedrich Engels, Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος. Βλ. ελληνική έκδοση σε μετάφραση Γιώργου Κόττη, με εισαγωγή του Eric Hobsbawm, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999. Βλ. Τσάτσο Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τ. Γ΄, Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σ. 77 επ.

¹⁰⁵ Βλ. Κανελλοπούλου - Μαλούχου, Ν., Συνταγματική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ό.π., σ. 288 επ.

¹⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά Κοντιάδη Ξ., Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα. Συμβολή στην ερμηνεία των μορφών συνταγματοποίησης της κοινωνικής προστασίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σ. 174 επ.

¹⁰⁷ Ιδιαίτερη για την ανάπτυξη της θεωρίας αυτής υπήρξε η συμβολή ενός εκ των ηγετών του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας (SPD), Eduard Bernstein (1850-1932). Βλ. ενδεικτικά, Ιδίου, Οι προϋποθέσεις για τον Σοσιαλισμό και τα καθήκοντα της Σοσιαλδημοκρατίας, μτφρ. Κατερίνα Ζωιτοπούλου-Μαυροκεφαλίδου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1996.

¹⁰⁸ Weimarer Reichsverfassung (WRV). Για την πορεία του Συντάγματος της Βαϊμάρης ως ενός από τους σημαντικότερους σταθμούς της γερμανικής συνταγματικής ιστορίας βλ. ενδεικτικά Βλ. Gusy C., Die Weimarer Reichsverfassung, Moh Siebeck, Tübingen 1997.

¹⁰⁹ Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο ο Αλέξανδρος Σβώλος εξέφρασε τον θαυμασμό του για το Σύνταγμα της Βαϊμάρης, όπως αυτός αποτυπώθηκε στη μελέτη του με τίτλο: Δύο νέα πολιτεύματα, τὸ Γερμανικὸν καὶ τὸ Ρωσσικὸν Σύνταγμα, που δημοσιεύθηκε σε αυτοτελή τόμο το 1921. Σύμφωνα με τον Σβώλο: «Τὸ Γερμανικὸν Σύνταγμα τῆς 11 Αὐγούστου 1919, ἀριστούργημα νομικῆς διατυπώσεως, ὑπέροχον ἀρχιτεκτονικὸν οἰκοδόμημα, μέσα εἰς τὸ ὁποῖον ψάλλεται ὁ αἰώνιος αἶνος πρὸς τὴν Γερμανικὴν Ἐπιστήμην, εἶναι ἔργον τοῦ καθηγητοῦ Preuss». Βλ. Σβώλο, Α. Προβλήματα του Έθνους και της Δημοκρατίας, Τ. Β΄, Στοχαστής, Αθήνα 1972, σ. 57.

¹¹⁰ Βλ. Ζώη Γ., Δίκαιο της Ανάγκης, κατάσταση πολιορκίας και έκτακτη νομοθετική διαδικασία, ό.π., σ. 267 επ.

Παράλληλα με την εξέλιξη των «κλασικών» πλέον δικαιωμάτων πρώτης και δεύτερης γενιάς, στο πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης και της διεθνούς αλληλεπίδρασης, ιδίως μετά το τέλος της αποικιοκρατικής περιόδου, έκανε την εμφάνισή της μια νέα, τρίτη¹¹¹, γενιά δικαιωμάτων, που από μέρος της θεωρίας¹¹² έχουν χαρακτηριστεί ως «τρίτοκοσμικά», με την έννοια ότι εκφράζουν τις διεκδικήσεις και τις απαιτήσεις των αναπτυσσόμενων χωρών του λεγόμενου «τρίτου» κόσμου¹¹³. Ως τέτοια δικαιώματα θα μπορούσαν ενδεικτικά να αναφερθούν το δικαίωμα σε ένα υγιές και οικολογικά ασφαλές και ισορροπημένο περιβάλλον, το δικαίωμα πρόσβασης στους φυσικούς πόρους, το δικαίωμα στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, το δικαίωμα πρόσβασης στην πληροφορία κ.ο.κ.¹¹⁴.

Η κατοχύρωση και προστασία των δικαιωμάτων αυτών αποσκοπεί στην ολοκλήρωση της προστασίας των δικαιωμάτων πρώτης και δεύτερης γενιάς, καθώς επιχειρείται η κινητοποίηση των φορέων τους, ώστε να καθίσταται δυνατή η πληρέστερη κατοχύρωση και διασφάλιση της δυνατότητας άσκησής των¹¹⁵. Πάντως, τα εν λόγω δικαιώματα δεν εντάσσονται στα δικαιώματα που θεσπίζουν την αμυντική ή την ενεργητική κατάσταση των φορέων τους, αφού δεν πρόκειται για ατομικά ή πολιτικά δικαιώματα. Απαραίτητη προϋπόθεση για την ουσιαστική κατοχύρωση και άσκησή τους είναι η εκ μέρους των κρατών διαμόρφωση των κατάλληλων μηχανισμών που θα διασφαλίζουν την προστασία τους.

Παράλληλα, από τις αρχές του 21ου αιώνα, αναπτύχθηκε μια νέα κατηγορία δικαιωμάτων, που στην πραγματικότητα αποτελεί μετεξέλιξη ήδη υφιστάμενων δικαιωμάτων, σε συνδυασμό με ορισμένες αναδύμενες αρχές που έκαναν την εμφάνισή τους λόγω της τεχνολογικής εξέλιξης και προόδου. Οι νέες αυτές διαστάσεις αφορούν ιδίως ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην πλουραλιστική πληροφόρηση¹¹⁶ ή το φαινόμενο του εθελοντισμού¹¹⁷, το οποίο, όμως, στην πραγματικότητα φαίνεται ότι εξωραίζει την υποκρυπτόμενη τάση της καταστρατήγησης μιας σειράς δικαιωμάτων ιδίως στο ευαίσθητο πεδίο των εργασιακών σχέσεων.

III. Η κλασική διάκριση των δικαιωμάτων, σύμφωνα με τον Jellinek, και οι θεσμικές εγγυήσεις

Κριτήριο για την κατανόηση της τυπολογίας, αλλά και της νομικής κατοχύρωσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελεί η –κλασική πλέον– διάκρισή τους, όπως αυτή χαράχθηκε με γνώμονα τη

¹¹¹ Η πατρότητα του όρου φέρεται να ανήκει στον Γαλλο-Τσέχο καθηγητή, Karel Vašák, με σημείο αναφοράς τη συμβολή του με τίτλο: *A 30-year struggle; the sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights*, 1977. Το άρθρο αυτό είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000048063>>.

¹¹² Βλ. ενδεικτικά Παντελή Α., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2020, σ. 483.

¹¹³ Βλ. ενδεικτικά Παπαδάκη Π., *«Τα δικαιώματα τρίτης γενιάς και η συνταγματική προστασία τους»*, στο Συλλογικό Τόμο, Σύν και δικαστής ἄριστος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022, σ. 1353 επ. [σ. 1349-1365].

¹¹⁴ *Idem*.

¹¹⁵ Βλ. ενδεικτικά, Παραρά Π., *Σύνταγμα Ι: Άρθρα 1-4*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, σ. 402 επ.

¹¹⁶ Βλ. ενδεικτικά Ανθόπουλο Χ., *Νέες διαστάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2001, σ. 12 επ.

¹¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Ανθόπουλο Χ., *Νέες διαστάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, ό.π., σ. 237 επ.

θεωρία των status¹¹⁸ από έναν εκ των βασικότερων εκπροσώπων του γερμανικού νομικού θετικισμού των αρχών του 20ου αιώνα, τον Georg Jellinek, ο οποίος είναι γνωστός και για τον – μέχρι και σήμερα καθολικά αποδεκτό στη νομική θεωρία– νομικό ορισμό της έννοιας του Κράτους. Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να παραβλέψει κανείς ότι η ανωτέρω θεωρία διατυπώθηκε στη Γερμανία της αυτοκρατορικής περιόδου και απηχεί το πνεύμα του πολιτεύματος της συνταγματικής μοναρχίας¹¹⁹. Πάντως, η βάση για τη διάκριση των δικαιωμάτων σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά εδράζεται ακριβώς επάνω στη θεωρία των status, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Jellinek.

A. Η θεωρία των status

Με βάση, λοιπόν, τη θεωρία του Jellinek, ως ατομικά δικαιώματα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν εκείνα που εμπεριέχουν αξίωση του ατόμου έναντι του κράτους για αποχή από παρεμβάσεις σε μια νομικά, και δη συνταγματικά, κατοχυρωμένη σφαίρα ιδιωτικής αυτονομίας· η κατηγορία αυτή διαμορφώνει, επομένως, ένα *status negativus*. Στη συνέχεια, λαμβάνοντας υπόψη την ενεργό συμμετοχή του πολίτη κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της πολιτικής και πολιτειακής βούλησης, αλλά και την αντίστοιχη υποχρέωση του κράτους να ανέχεται και να υποδέχεται την παρέμβαση αυτή του πολίτη, διαμορφώνεται μια σφαίρα συμμετοχική των πολιτών, συγκροτώντας έτσι ένα *status activus*. Τέλος, η υποχρέωση του κράτους, όχι να απέχει, αλλά να παρεμβαίνει με θετικές ενέργειες και με την παροχή υπηρεσιών ή αγαθών προς τους πολίτες, χωρίς κατ' ανάγκη να καθιερώνεται αξίωση των τελευταίων για τα παραπάνω, συγκροτεί την έννοια του *status positivus*. Εκφάνσεις των ανωτέρω τριών status αποτελούν, π.χ., η απαγόρευση σύλληψης χωρίς αιτιολογημένο ένταλμα της εισαγγελικής αρχής, η κατοχύρωση του ενεργητικού εκλογικού δικαιώματος και η υποχρέωση του κράτους να διασφαλίζει αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης (π.χ. στέγη) για τους πολίτες.

Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται να υπάρχει μια διαφοροποίηση ανάμεσα ιδίως στα ατομικά και κοινωνικά, αλλά και τα πολιτικά δικαιώματα, η οποία εύκολα θα μπορούσε να οδηγήσει στο αυθαίρετο συμπέρασμα ότι, ενώ τα ατομικά δικαιώματα εμφανίζονται να έχουν κανονιστική ισχύ, δεν ισχύει το ίδιο με τα κοινωνικά, τα οποία φέρονται να έχουν διακηρυκτικό χαρακτήρα. Οι λόγοι για τους οποίους θα μπορούσε κανείς να οδηγηθεί σε αυτή την παρανόηση οφείλονται πρωτίστως στο γεγονός ότι το κράτος ευκολότερα μπορεί να υποχρεωθεί σε αποχή από ορισμένες ενέργειες, παρά να προβεί σε κοινωνικές παροχές. Ωστόσο, ένα τέτοιο συμπέρασμα είναι, όχι μόνο αυθαίρετο, αλλά και επικίνδυνο, καθώς ο εκάστοτε ερμηνευτής, ανάλογα με την ιδιαίτερη ιδεολογική του τοποθέτηση –και αυτό αφορά πρωτίστως ορισμένους νεοφιλελεύθερους θιασώτες της «σχολής» της οικονομικής ανάλυσης του Δικαίου–, θα μπορούσε να μετατραπεί σε οιονεί «συντακτικό» νομοθέτη, κάτι που ασφαλώς δεν ισχύει¹²⁰. Η κανονιστική ισχύς του Συντάγματος είναι μία, ενιαία και δεν υπάρχουν ούτε δικαιώματα, αλλά ούτε και διατάξεις «πολλαπλών

¹¹⁸ Βλ. Jellinek G., *System der subjektiven öffentlichen Rechte*, 2η έκδοση, Mohr-Siebeck, Tübingen 1919, σ. 81 και, ιδίως, 87 επ.

¹¹⁹ Αρκεί να επισημανθεί ότι εκείνη την περίοδο, το Σύνταγμα του Bismarck του 1871 ήταν ένας καθαρά οργανωτικός νόμος που δεν περιείχε κατάλογο θεμελιωδών δικαιωμάτων. Βλ. ενδεικτικά Chrysogonos K., *Verfassungsgerichtsbarkeit und Gesetzgebung - Zur Methode der Verfassungsinterpretation bei der Normenkontrolle*, Duncker & Humblot, Berlin 1987, σ. 16-17.

¹²⁰ Βλ. Χρυσόγονο Κ., *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σ. 58.

ταχυτήτων»· αν κάτι μεταβάλλεται, αυτό είναι ο βαθμός της ρυθμιστικής πληρότητας¹²¹ των επιμέρους διατάξεων κάτι που αφορά, πρωτίστως, τα κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τα οικονομικά μεγέθη του κράτους.

Η διάκριση των δικαιωμάτων, με βάση τη θεωρία των status, δεν θα πρέπει να χαρακτηρίζεται ως απόλυτη, ούτε να δημιουργεί «στεγανά» και τούτο διότι στα συνταγματικά κείμενα (και στο ελληνικό) υπάρχουν διατάξεις, οι οποίες εμπεριέχουν περισσότερα από ένα status. Μία τέτοια περίπτωση είναι το δικαίωμα παροχής έννομης (δικαστικής) προστασίας (άρ. 20 παρ. 1 του Συντάγματος), το οποίο εντάσσεται στα κλασικά ατομικά δικαιώματα, εφόσον επ' αυτού θεμελιώνεται η αποτελεσματική προστασία των φορέων του με την προσφυγή στη δικαιοσύνη, και, ταυτόχρονα, συνδέεται και με τη δυνατότητα παροχής ίσης και αποτελεσματικής προστασίας χωρίς την επιβολή περιορισμών (status negativus). Στο μέτρο, όμως, που για να ασκηθεί το δικαίωμα αυτό, ώστε τα δικαστήρια, ως εκφραστές της πολιτειακής βούλησης και φορείς της τρίτης λειτουργίας της κρατικής εξουσίας (άρ. 26 παρ. 3 του Συντάγματος), να απονείμουν δικαιοσύνη, απαιτούνται ορισμένες ενέργειες εκ μέρους του φορέα του δικαιώματος, δηλαδή η άσκηση των προβλεπόμενων στον νόμο ένδικων βοηθημάτων ή μέσων· με βάση το τελευταίο αυτό δεδομένο, το δικαίωμα παροχής έννομης προστασίας παρουσιάζει και μια συμμετοχική διάσταση (status activus). Τέλος, στον βαθμό που η λειτουργία των δικαστηρίων και των υπηρεσιών τους προϋποθέτει την ύπαρξη σχετικών κονδυλίων στον κρατικό προϋπολογισμό, θα μπορούσε να διακρίνει κανείς και μια παροχική διάσταση (status positivus) του δικαιώματος παροχής έννομης προστασίας¹²².

B. Οι θεσμικές εγγυήσεις

Εκτός από τους κλασικούς τύπους δικαιωμάτων, σύμφωνα με τις διακρίσεις που εισήγαγε ο Jellinek, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, υπάρχει και μια άλλη κατηγορία δικαιωμάτων, τα οποία πηγάζουν από ορισμένες *θεσμικές εγγυήσεις*, οι οποίες, μολονότι παρουσιάζουν ορισμένες ομοιότητες με τα κλασικά ατομικά δικαιώματα, ιδίως ως προς τη δυνατότητα να θεμελιώνουν αγωγή αξίωση κατά του κράτους, με αίτημα την αποχή του από παρεμβάσεις σε μια συνταγματικά προβλεπόμενη σφαίρα ελευθερίας του ατόμου, διαφέρουν από αυτά ως προς το ότι σκοπός της συνταγματικής τους κατοχύρωσης δεν είναι η προστασία του φορέα της αξίωσης ως *ατόμου*, αλλά η προστασία του *θεσμού*¹²³. Ως θεσμικές εγγυήσεις στο πλαίσιο του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν οι διατάξεις των άρθρων 61 και 62 του Συντάγματος (βουλευτική ασυλία), του άρθρου 87 παρ. 1 του Συντάγματος (προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία των δικαστών), του άρθρου 16 παρ. 1 του Συντάγματος (ελευθερία της τέχνης, της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας), κ.α.

Οι *θεσμικές εγγυήσεις*, που αποτελούν προϊόν επεξεργασιών της θεωρίας που ακολούθησαν τη θεωρία των status¹²⁴, δεν περιορίζονται στην υποχρέωση αποχής εκ μέρους του κράτους, επομένως, το περιεχόμενό τους δεν είναι αποκλειστικά αρνητικό, αλλά ενίοτε προϋποθέτουν και θετική δράση εκ μέρους των κρατικών οργάνων, με αποκλειστικό σκοπό την ουσιαστική προστασία και διασφάλιση του θεσμού, π.χ. μέσω της λήψης σχετικών μέτρων εκ μέρους των

¹²¹ Βλ. ενδεικτικά Ηλιοπούλου-Στράγγα Τ., Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2018, σ. 34.

¹²² Βλ. Χρυσόγονο Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σ. 58-59.

¹²³ Βλ. Χρυσόγονο Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σ. 60.

¹²⁴ Βλ. ενδεικτικά Schmitt C., Verfassungslehre, Duncker & Humblot, 1928, σ. 170 επ.

οργάνων της νομοθετικής λειτουργίας. Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, μέσω των θεσμικών εγγυήσεων, διαμορφώνεται ένα θεσμικό κεκτημένο, που σημαίνει ότι τυχόν κατάργηση κοινών νομοθετικών διατάξεων που εξειδικεύουν μια συνταγματικά κατοχυρωμένη θεσμική εγγύηση, χωρίς την ταυτόχρονη αντικατάστασή τους με άλλες, ισοδύναμου ή, έστω και παραπλήσιου αποτελέσματος, δεν μπορεί να γίνει ανεκτή, ενώ η παράλειψη του νομοθέτη να προβεί στη σχετική ρύθμιση θα μπορούσε να αποτελέσει και αντικείμενο δικαστικού ελέγχου.

IV. Τα θεμελιώδη δικαιώματα στον 21ο αιώνα

Όπως είναι φυσικό, η παραδοσιακή διάκριση που γίνεται δεκτή μέχρι σήμερα, δεν παραμένει αλώβητη στην πορεία της εξέλιξης των ανθρώπινων σχέσεων. Κάτι τέτοιο είναι ευνόητο, αν λάβει κανείς υπόψη τις συγκεκριμένες ιστορικές, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτειακές συνθήκες, υπό την επίδραση των οποίων διαμορφώθηκε η κλασική διάκριση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η κύρια, βέβαια, αιτίαση κατά της κλασικής διάκρισης εδράζεται στο επιχείρημα ότι η προέλευση της σχετικής θεωρίας είναι τέκνο του γερμανικού νομικού θετικισμού που εφαρμόζει αυστηρά –έως άκαμπτα– κριτήρια¹²⁵. Τα δε κριτήρια του νομικού θετικισμού είναι τυπικά, γεγονός που περιορίζει την ουσιαστική διάσταση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία, σύμφωνα με ορισμένες απόψεις της νεότερης γερμανικής θεωρίας¹²⁶, συγκροτούν ένα συνταγματικό πλαίσιο με σαφές και συγκεκριμένο περιεχόμενο, που δεν είναι απεριόριστο. Αντίστοιχες απόψεις παρουσιάζονται και υιοθετούνται από εκπροσώπους και της ελληνικής συνταγματικής θεωρίας¹²⁷, οι οποίοι αντιμετωπίζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα ως ένα ενιαίο σύνολο που αποσκοπεί στην ουσιαστική πραγμάτωση της ελευθερίας του ατόμου.

Προς την κατεύθυνση αυτή φαίνεται ότι ωθεί και η τάση του πολυεπίπεδου συνταγματισμού, που, τουλάχιστον στις συνταγματικές τάξεις των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετίζεται με την υιοθέτηση από αυτά διεθνών ή υπερεθνικών κειμένων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, γνωστή και ως Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) ή ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔ)¹²⁸. Διαμορφώνεται, έτσι, το πλαίσιο μιας σύνθετης προστατευτικής λειτουργίας για όλες τις κατηγορίες των δικαιωμάτων, που εκφράζεται, αφενός, από την αναγνώριση –σε εθνικό συνταγματικό επίπεδο, π.χ. με το άρθρο 25 παρ. 1 εδ. α' του ελληνικού Συντάγματος (*«Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως άτομου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους»*) – ως βάση για την κατοχύρωση του δημοκρατικού κοινωνικού κράτους δικαίου¹²⁹ και, αφετέρου, από τη διακήρυξη εκ μέρους των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΕΣΔΑ), υπέρ *«τη[ς]/βαθιά[ς] τους προσήλωση[ς] στις θεμελιώδεις ελευθερίες, οι οποίες αποτελούν το βάθρο της*

¹²⁵ Βλ. Κανελλοπούλου - Μαλούχου, Ν., Συνταγματική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ό.π., σ. 307 επ.

¹²⁶ Βλ. ενδεικτικά Hesse K., Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, C.F. Müller, Heidelberg 1999, σ. 113 επ.

¹²⁷ Βλ. Μάνεση Α., Ατομικές Ελευθερίες, ό.π., σ. 25. Βλ. επίσης, Τσάτσο Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σ. 218 επ.

¹²⁸ Βέβαια, η ιδιαιτερότητα του ΧΘΔ έγκειται στο γεγονός ότι τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται σε αυτόν έχουν ως βασικούς αποδέκτες τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και όχι τα όργανα των κρατών-μελών.

¹²⁹ Με τον τρόπο αυτό διαμορφώνεται μια συνταγματική αρχή επί τη βάσει της οποίας καθίσταται δυνατή η άρση πιθανών συγκρούσεων μεταξύ των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Βλ. Κανελλοπούλου - Μαλούχου, Ν., Συνταγματική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ό.π., σ. 309, Βενιζέλο Ε., Εισαγωγή στα Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σ. 34-37.

δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο και των οποίων η διατήρηση στηρίζεται κατά κύριο λόγο αφενός μεν σε πραγματικά δημοκρατικό πολιτικό καθεστώς και αφετέρου σε κοινή αντίληψη και κοινό σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου από τα οποία απορρέουν». Η υποχώρηση της αυστηρής και στενής διάκρισης ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία, κάτι που ήταν αναμφισβήτητη πραγματικότητα υπό την ισχύ των πολιτευμάτων της συνταγματικής μοναρχίας του 19ου αιώνα, συνηγορεί υπέρ της σύνθετης προστατευτικής λειτουργίας, η οποία αναγιγνώσκεται πλέον υπό το φως του πολυεπίπεδου συνταγματισμού ή, κατά μια άλλη εννοιολογική προσέγγιση, του λεγόμενου «επαυξημένου Συντάγματος»¹³⁰.

Πάντως, ακόμα και αν δεχτεί κανείς ότι η κλασική διάκριση των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν έχει πλέον ξεπεραστεί, οπωσδήποτε δεν μπορεί να αρνηθεί ότι έχει τουλάχιστον σχετικοποιηθεί¹³¹ προς την κατεύθυνση ενός *status mixtus*¹³², που θα μπορούσε να μεταφραστεί ως μια μορφή διασταύρωσης των συνταγματικών ρυθμίσεων διαφορετικής γενιάς. Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε ήδη από το 1979 και η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), που δέχεται την ανάγκη υιοθέτησης μιας δυναμικής ερμηνείας¹³³ –που υπερβαίνει τα στεγανά όρια της θετικιστικής διάκρισης– με σκοπό την αποτελεσματικότερη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων¹³⁴.

Ένα στοιχείο, το οποίο επηρεάζει συνολικά την εξέλιξη του συνταγματισμού κατά τον 21ο αιώνα και, συνεπώς, δεν θα μπορούσε να μην αγγίζει την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι το φαινόμενο της συνταγματικής απορρύθμισης που επέρχεται ως συνέπεια αυτού που –πολύ εύστοχα– έχει αποκληθεί «νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός»¹³⁵. Κύριο γνώρισμα του νεοφεουδαρχικού συνταγματισμού είναι η υποχώρηση της κανονιστικότητας και η υποβάθμιση της ερμηνείας των συνταγματικών κειμένων, εξαιτίας της επικράτησης υπερφιλελεύθερων (νεοφιλελεύθερων) ερμηνευτικών προσεγγίσεων που προτάσσουν ιδίως το ζήτημα του συσχετισμού μεταξύ «κόστους» και «οφέλους». Ερμηνευτικός γνώμονας καθίσταται ένας άκρατος νεοφιλελεύθερος ατομικισμός που, αντί να επιδιώκει την εξασφάλιση της ισορροπίας στο πλαίσιο μιας έννομης τάξης, μέσω της άρσης ή της άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων, επιλέγει την «εύκαμπτη» ή «ευέλικτη» προσαρμογή των συνταγματικών διατάξεων υπέρ της κυρίαρχης οικονομικής ιδεολογίας, γεγονός που μετατρέπει τα συνταγματικά κείμενα σε πηγές ανασφάλειας δικαίου. Μάλιστα, στον χώρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το φαινόμενο αυτό επιτείνεται από την πολλαπλότητα των εννόμων τάξεων και της ατελούς συνταγματοποίησης του Ευρωπαϊκού Δικαίου, καθώς, τόσο η Συνθήκη για τη Λειτουργία της ΕΕ (ΣΛΕΕ), όσο και η ΕΣΔΑ, ερμηνεύονται πάντοτε υπό το ανωτέρω πρίσμα συντελώντας στην περαιτέρω αποδυνάμωση των εθνικών συνταγμάτων¹³⁶. Η επιδίωξη της συνταγματοποίησης του Ευρωπαϊκού Ενωσιακού

¹³⁰ Πρόκειται για έναν όρο που πρότεινε ο Ευάγγελος Βενιζέλος (augmented constitution). Βλ. περισσότερα σε Βενιζέλο Ε., Εισαγωγή στα Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σ. 77-79, ιδίου, «Το «επαυξημένο Σύνταγμα» και ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός ως όριο στην αναθεώρηση του εθνικού Συντάγματος», ΕφημΔΔ 1/2026, σ. 2-11.

¹³¹ Βλ. Βλαγόπουλο Σ. (επιμ.), Θεμελιώδη Δικαιώματα - Ατομικά, Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα, ό.π., σ. 5 επ.

¹³² Βλ. ενδεικτικά Παπαδοπούλου Λ., «*Η κανονιστικότητα και εκδικασιμότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων, και ταυτόχρονα μία συνηγορία υπέρ του status mixtus των δικαιωμάτων*», ΤοΣ 2020, σ. 932 [929-984].

¹³³ Για την έννοια της «δυναμικής» ερμηνείας, τουλάχιστον, των διατάξεων του Συντάγματος βλ. ενδεικτικά Βλαγόπουλο Σ., Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος, Αθήνα, Ευρασία 2014.

¹³⁴ Βλ. ενδεικτικά την απόφαση του ΕΔΔΑ της 9ης Οκτωβρίου 1979 στην υπόθεση Airey κατά Ιρλανδίας (αρ. προσφ. 6289/73). Ολόκληρο το κείμενο της απόφασης είναι διαθέσιμο (στην αγγλική γλώσσα) στον ιστότοπο: <<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57420%22%5D%7D>>.

¹³⁵ Βλ. Γιαννακόπουλο Κ., Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022.

¹³⁶ Βλ. Γιαννακόπουλο Κ., Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός, ό.π., σ. 13 επ.

Δικαίου με τον ταυτόχρονο σεβασμό των δημοκρατικών διαδικασιών, που μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της ίδρυσης ενός ομοσπονδιακού ευρωπαϊκού κράτους, είναι σαφές ότι προϋποθέτει την απεμπόληση της εθνικής κυριαρχίας των κρατών-μελών της Ένωσης. Ωστόσο, η υπεράσπιση της εθνικής κυριαρχίας και συγχρόνως της δημοκρατίας δεν επιτρέπει την συνταγματοποίηση της ένωσης, ενώ η υπεράσπιση της εθνικής κυριαρχίας και η επιδίωξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης συντελούν στην υποχώρηση της δημοκρατίας¹³⁷. Συνεπώς, επέρχεται ένα αδιέξοδο η άρση του οποίου είναι εντελώς αβέβαιη.

Στο μέτρο που το Σύνταγμα καθίσταται εργαλείο για την πραγματοποίηση –κατά τρόπο δεσμευτικό– στόχων που εκφεύγουν της συντακτικής εξουσίας, ο κυρίαρχος χαρακτήρας του Δικαίου όχι μόνο υπονομεύεται, αλλά πρακτικά αχρηστεύεται. Προς την κατεύθυνση αυτή φαίνονται να κινούνται ορισμένες θεωρίες, όπως ορισμένοι κλάδοι της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου που αντιμετωπίζουν το Σύνταγμα και τους κανόνες του ως εργαλεία υλοποίησης και επίτευξης συγκεκριμένων πολιτικών και οικονομικών στόχων. Η επιρροή των θεωριών αυτών κατέστη ιδιαίτερα φανερή κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης χρέους στην Ελλάδα και τη ζώνη του Ευρώ, οπότε, αφενός επιδιώχθηκε η προσαρμογή των κανόνων του Συντάγματος στις κυρίαρχες οικονομικές και δημοσιονομικές αντιλήψεις και, αφετέρου, το ίδιο το Σύνταγμα κατηγορήθηκε ως υπεύθυνο για την οικονομική κρίση¹³⁸. Η εξυπηρέτηση των οικονομικών στόχων, π.χ. μέσω της υιοθέτησης του λεγόμενου «χρυσού δημοσιονομικού κανόνα», ήτοι της δημοσιονομικής πρόβλεψης για ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς αποτελεί μια νομικά αμφισβητήσιμη και οικονομικά ανέφικτη πρόβλεψη σε εποχές οικονομικής ύφεσης. Αυτή η επικυριαρχία του οικονομικού επί του θεσμικού ασκεί διαβρωτική επιρροή στη λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και οδηγεί στην απορρύθμιση στο πεδίο της οικονομικής και κοινωνικής δράσης¹³⁹. Όπως είναι επόμενο, τα κυριότερα θύματα αυτής της απορρύθμισης είναι τα κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία θυσιάζονται στον βωμό του άκρατου οικονομισμού και της κυριαρχίας της διακυβέρνησης των αριθμών, στους οποίους οι εκπρόσωποι της νεοφιλελεύθερης οικονομικής ανάλυσης αποδίδουν σχεδόν μεταφυσικές ιδιότητες ως προς τις δυνατότητες επίτευξης συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης. Οι «αυτοματισμοί» αυτοί δεν είναι απλώς «μετανεωτερικοί», αλλά αντισυνταγματικοί, καθώς σηματοδοτούν μια σοβαρή οπισθοδρόμηση του νομικού πολιτισμού και συνθέτουν το πλαίσιο ενός νεοφεουδαρχικού συνταγματισμού που βαδίζει παράλληλα με την κυριαρχία της τεχνοφουδαρχίας των αλγορίθμων και του νεοκεφαλαιοκρατικού συστήματος που αυτοί δημιουργούν.

¹³⁷ Βλ. Yannakopoulos C., *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, Sakkoulas Publications, Athènes-Salonique 2019, σ. 173.

¹³⁸ Βλ. ενδεικτικά Δελλή Γ., *Δήμος και αγορά. Το δημόσιο δίκαιο «αλλιώς»*, με το βλέμμα της οικονομικής ανάλυσης, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 39 επ. Βλ. επίσης, Αλιβιζάτο Ν./Βουρλούμη Π./Γεραπετρίτη Γ./Κτιστάκι Ι./Μάνο Σ./Σπυρόπουλο Φ., *Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.

¹³⁹ Βλ. Παυλόπουλο Π., *Η διάβρωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας λόγω της επικυριαρχίας του «οικονομικού» επί του «θεσμικού»*, στο *Ιδίον, Νομικές Μελέτες*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2023, σ. 287 επ., ιδίως σ. 293 επ. Βλ. επίσης, *Ιδίον, Το «Μετέωρο Βήμα» της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2021, ιδίως σ. 195 επ.